

İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)

Emel Demir Görür*

Öz

93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sırasında Osmanlı Devleti'nin bazı toprakları işgal edilmiş, harp devletin hemen hemen tüm kurum ve kuruluşlarını olumsuz etkilemiştir. Bununla bağlantılı olarak özellikle savaşın cereyan ettiği bölgelerde iktisadi ve sosyal hayat olumsuz etkilenmiş, hatta durma noktasına gelmiştir.

93 Harbi sonrası Erzurum'un sosyo-iktisadi yapısı, Erzurum İngiliz Konsoloslugu görevinde bulunan Harry Charles Augustus Eyres, William Everett ve George Pollard Devey'in yazışmaları ve raporlarında geniş yer bulmuştur. Konsolos Augustus Eyres, Erzurum Vilayeti'nin ekonomik yapısı hakkında yıllardır rapor yazılmadığını ve vilayetin ekonomik yapısının ortaya çıkarılmasının önemli olduğunu belirterek özellikle 1880, 1881 ve 1882 yıllarına dair vilayetin sosyo-iktisadi yapısı ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler yapmış, önemli istatistiki bilgilere yer vermiştir. Konsolos William Everett 1882 ve 1883, Vekil Konsolos George Pollard Devey de, 1884 ve 1885 yıllarına dair vilayetin sosyo-iktisadi yapısına dair ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Her üç konsolos da raporlarında karşılaştırmalı bilgiler sunmuş özellikle savaş sonrası Erzurum Vilayeti'nin iktisadi ve sosyal hayatını kaleme almışlardır.

Çalışmada temel kaynak olarak kullanılan İngiliz Konsolosluk belgeleri, Erzurum Vilayeti ve çevresinde bulunan diğer yerleşim yerlerinin ekonomik ve bununla bağlantılı olarak sosyal yapısını ortaya koyacak önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Çalışma dâhilinde Erzurum Vilayeti'nin mevcut pazar durumu, yıllık gelir-gider kalemleri, Fransa, Avusturya, Amerika, Almanya, İsviçre, İran, İngiltere, Rusya gibi doğulu ve batılı devletlerden ithal edilen ve Erzurum Vilayeti'nden de yabancı ülkelere ihraç edilen, ayrıca Van, Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Halep, Harput, Trabzon, Samsun, Rize, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Bağdat, Karahisar, Palu ve Tokat'dan alınan ve bu bölgelere satılan ürünlerin miktarı ve piyasa değeri tablolar

* Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Diyarbakır/TÜRKİYE, emeldemirgorur@gmail.com ORCID: 0000-0003-1408-1377
Makale Gönderim Tarihi: 24.12.2018 - Makale Kabul Tarihi: 02.10. 2019

halinde verilmiş ve bazı emtianın da önemine binaen ayrıntılı değerlendirmeleri yapılmıştır. Çalışmada Erzurum Vilayeti'nin savaştan ne kadar etkilendiğinin yanında dönem itibariyle vilayetin ticaret potansiyeli de gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, İngiliz Konsoloslugu, Harry Charles Augustus Eyres, William Everett, George Pollard Devey, sosyo-iktisadi hayat

Social-Economic Life in the Erzeroum Province after the Russo-Turkish War (1877-1878) according to the British Consular Reports (1878-1885)

Abstract

Some territory of the Ottoman Empire was occupied during Russo-Turkish War (1877-1878), and the war had a negative effect on almost all the state institutions. In this context, especially in regions where war took place, economic and social life was negatively affected and even came to a standstill. The subject of the study, the post-war socio-economic structure of Erzeroum, is located in the reports and correspondence of Harry Charles Augustus Eyres, William Everett and George Pollard Devey, who were the British Consulate in Erzeroum. Consul Augustus Eyres stated that the economic structure of Erzeroum province had not been reported for years and that it was important to reveal the economic structure of the province, and made detailed evaluations about the socio-economic structure of the province in 1880, 1881 and 1882 years. The Consul William Everett in 1882 and 1883, Vice-Consul George Pollard Devey in 1884 and 1885, made detailed evaluations of the province's socio-economic structure. All three consuls presented comparative information in their reports, especially after the war, they wrote the economic and social life of Erzeroum province.

The English consular documents used as the basic source in this study contain important information that will reveal the economic and social structure of Erzeroum province and its surrounding settlements.

In this study, the market situation of Erzeroum province, annual income-expense items, imported from eastern and western states such as France, Austria, America, Germany, Switzerland, Iran, Britain, Russia, and exported to foreign countries; and the amount and market value of products purchased from cities such as Van, Bitlis, Moush, Seart, Diarbekir, Mardin, Alleppo, Kharpout, Trebizond, Rize, Erzinjan,

Arabkir, Ayntab, Baghdad, Kara-Hissar and sold to these regions were given in the tables and detailed evaluations were made based on the importance of some products. In this study, we tried to show not only how much the Erzeroum province was affected by the war but also the trade potential of the province.

Keywords: Erzeroum Province, British Consulate, Harry Charles Augustus Eyres, William Everett, George Pollard Devey, social-economic life

Giriş

Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı konumunda olan Erzurum, ilk ve ortaçağlardan beri Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan istila güçlerine karşı bölge müdafaasında önemli bir mevkie sahip olmuştur¹. Mevkiinin askeri önemi dolayısıyla Erzurum, tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi olma özelliği kazanmıştır². Stratejik açıdan da ehemmiyetli olan Erzurum, Batı Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan İpek yolu ticaretinin önemli bir uğrak merkezi idi³. Ortaçağ Bizans ve İslam kaynaklarına göre Erzurum zengin, birçok milletten tüccarın bulunduğu, halı dokumacılığının yaygın olarak yapıldığı bir şehir durumundaydı⁴. Saltuklu ve Selçuklu Türkleri dönemlerinde mühim ticarî fonksiyona sahip olan Erzurum'a Türkistan ve İran'dan gelen kervan yolları ulaşmakta, Erzincan, Sivas, Kayseri ve Konya'ya uğradıktan sonra, Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı. Bu güzergâhla bağlantılı olarak, Erzurum ve Bayburt üzerinden devam eden ikinci bir ticaret yolu, Trabzon İskelesine uzanıyordu. Söz konusu yollar üzerinden getirilen ticaret malları Erzurum-Erzincan, Kayseri-Aksaray üzerinden, Konya'ya taşınıyor; buradan Antalya ve Alanya İskelelerine veya yine Konya-Karaman, Adana ve Halep üzerinden Şam'a ulaştırılıyordu. Sivas-Tokat-Amasya üzerinden geçen diğer bir yol, Sinop Limanına ve Erzurum'dan Trabzon'a varmakta idi. Bu ticarî ilişkiler sonucu, Trabzon-Bayburt-Erzurum-Tebriz arasında işleyen kervan yolları ticaret hacmini giderek büyütülmüştür⁵. Erzurum,

- 1 Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 340.
- 2 Cevdet Küçük, "Erzurum", DİA, c. XI, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 326.
- 3 Bilgehan Pamuk, "İpekyolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık 2017, s. 126.
- 4 Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 326.
- 5 Firdevs Temizgüney, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 43.

Osmanlı hâkimiyeti altında da Anadolu ve Karadeniz'den İran'a giden askeri ve ticarî yol üzerinde başlıca merkez olma karakterini muhafaza etmiştir⁶. Bu noktada Erzurum'un içinde bulunduğu Osmanlı Devleti'nin Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile Rusya'nın Gürcistan kıyılarındaki Sohum, Poti limanlarından hareketle uzandıkları Tiflis-Tebriz yolu sürekli mücadele halinde olmuştur⁷.

93 Harbi sonrası Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi yapısının ele alındığı çalışmada Erzurum Vilayeti'nde görev yapan üç ayrı İngiliz Konsolosunun hazırladığı rapor ve yazışmalar kullanılmıştır. Harp sonrası hazırlanan raporlar, Erzurum Vilayeti ve çevresinde bulunan diğer yerleşim yerlerinin ekonomik ve bununla bağlantılı olarak sosyal yapısını ortaya koyacak önemli bilgiler ihtiva etmekte, vilayetin harp öncesi ve sonrası ekonomik ve sosyal yapısını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ortaya koyması hasebiyle önem arz etmektedir. Her ne kadar raporlar 1883, 1884, 1886 yıllarında yani savaştan bir süre sonra kaleme alınmış olsalar da, içerik olarak savaş öncesi döneme dair bilgiler de içermektedirler.

Ele aldığımız ilk rapor Erzurum İngiliz Konsolosu Harry Charles Augustus Eyres'in⁸ hazırlamış olduğu 1883 tarihli rapordur. Rapor 1880, 1881, 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır⁹. Bu rapor, 93 Harbi'nden sonra İngiliz Konsololuğunca Erzurum'a dair hazırlanan ilk ticaret raporudur¹⁰. Araştırmamızda tespit ve izlenimlerinden yararlandığımız

- 6 Halil İnalçık, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 354.
- 7 Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 9, 2003, ss. 2-3
- 8 Harry Charles Augustus Eyres, 11 Ekim 1882'de İngiltere'nin Van Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. 12 Kasım 1882'de Erzurum Vekil Konsololuğuna atanmış bu görevini 3 Temmuz 1883'e kadar sürdürmüştür. 8 Temmuz 1885'de Beyrut Yardımcı Konsololuğuna atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1886*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-ninth Publication, London, p. 96; *The London Gazette*, Publication Date: 22 September 1882, Issue: 25149, Page: 4340; *The London Gazette*, Publication Date: 4 Ağustos 1885, Issue: 25497, Page: 3599. Foreign Office Listlerde Eyres'in Erzurum'daki görevinden 3 Temmuz 1883'de ayrıldığını belirtmesine rağmen konsolosun en son gönderisini 12 Temmuz 1883'de yazdığı görülmektedir. Bkz; *The National Archives (TNA.), Foreign Office (F.O.) 195/1450, No. 21, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 97.*
- 9 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.
- 10 Konsolos Eyres, kendi raporundan önce 1875 yılında Erzurum'a dair bir ticaret raporunun yazıldığını ancak rapora ulaşamadığı bilgisini vermiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 99.

diğer İngiliz Konsolosu, William Everett'tir¹¹. Everett'in Erzurum'a dair hazırlanmış olduğu rapor Haziran 1884'de kaleme alınmıştır. Rapor, Erzurum Vilayeti'nin yanı sıra Van, Hakkâri, Diyarbakır ve Harput'un sosyo-iktisadi yapısına dair kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir¹². Çalışmamızda tespitlerinden yararlandığımız diğer bir İngiliz Konsolosu, vekil konsolos yetkisiyle Erzurum'da bulunan George Pollard Devey'dir¹³. Devey'in Temmuz 1886'de kaleme aldığı raporu 1884 ve 1885 yılları Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi yapısına dair önemli bilgiler vermektedir¹⁴. Zira Mübahat Kütükoğlu, Avrupa devletleri konsoloslarının Erzurum Vilayeti ölçeğinde Osmanlı ticaretini kara gümrüklerinde tutulan defterlerinden takip etmiş olduklarına ve Avrupa Arşivlerinde bulunan bu tür raporların Osmanlı ticaret hacmi hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiğine işaret etmiştir¹⁵.

Çalışma temel olarak İngiliz Konsolosları Eyres, Everett ve Devey'in rapor ve yazışmaları doğrultusunda ele alınmıştır.

1. 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nin İktisadi Durumu

93 Harbi¹⁶ sonrası Erzurum Vilayeti'nin iç ticaretinde durgunluk yaşanmıştır. Yerli tüccarlar, talepler doğrultusunda temel gereksinim maddeleri dışında

- 11 Lieutenant-Colonel (Yarbay) William Everett, 28 Ocak 1864'de orduya girmiş, 11 Ocak 1867'de teğmen, 9 Eylül 1874'de yüzbaşı, 1 Temmuz 1881'de binbaşı, 21 Şubat 1883'de yarbay (lokal) olmuştur. 2 Nisan 1879'da Bulgar sınırına, sınır belirlemek için görevlendirilen Majestelerinin komisyonuna asistan olarak atanmıştır. 11 Eylül 1882'de Van, Muş, Diyarbakır, Harput, Erzurum Paşalıklarına içine alan bölgeye Kürdistan Konsolosu olarak atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1887*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixtieth Publication, London, p. 95.
- 12 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245. Çalışmamızın kapsamı gereği yalnızca raporun Erzurum Vilayeti ile ilgili kısmı değerlendirilecektir. Raporun Van Vilayeti ile ilgili kısmı için bkz; ss. 245-251; Hakkâri için bkz; ss. 251- 253; Diyarbakır için bkz; ss. 254- 263; Harput için bkz; ss. 263- 267.
- 13 George Pollard Devey, 25 Ağustos 1885'de Erzurum'a Vekil Konsolos olarak atanmış, bu görevini 21 Ekim 1887'ye kadar sürdürmüştür. 1 Nisan 1887'de Çanakkale Yardımcı Konsolosluğu'na atanmıştır. Bu görevini 1 Nisan 1887 kadar sürdürmüştür. 7 Temmuz 1888'de Van Vilayeti Yardımcı Konsolosluğuna atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1889*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication, London, p. 89.
- 14 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 90-99.
- 15 Mübahat S. Kütükoğlu "Gümrük", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XIV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 267.
- 16 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 yıllarında cereyan eden bu savaş Kafkasya ve Tuna cephesi olmak üzere iki cephede cereyan etmiştir. Rus kuvvetleri, Osmanlı askeri kuvvetinin az

herhangi başka bir ürün tedarik etmemişler, edememişlerdir. Toprağın değeri, Rusya'nın işgal ettiği topraklarda ağır kayıpların yaşanması, Rusya'nın sınıra dayanması ve sınırda kalan Müslüman halkın kendini güvende hissetmemesi nedeniyle harp öncesi ile kıyaslandığında 4'te 1 oranında azalmıştır. Evlerin fiyatları ise gerçek değerlerinin yarısını hatta daha aşağısına gerilemiştir. Harp öncesi dönemde bir evin maliyeti yaklaşık 1.100£¹⁷ değerindeyken 1883 yılında ev fiyatları yaklaşık 450£'e düşmüştür.

Harp sonrasında işgal ordusunun yerli tüccarlardan aldıkları ürünler için ödedikleri abartılı paralar şehirde bir miktar sermayenin birikimi sağlamışsa da Konsolos Eyres, sermayenin yavaş yavaş tükendiğini, ticarete tam anlamıyla durgunluk yaşandığını belirtmiştir. Avrupalı tüccarlar ise pamuklu ürünler haricinde Erzurum pazarında çok az ticaret imkânı bulmuşlardır. 1873 yılı Erzurum'u ile 1883 yılı Erzurum'u karşılaştırıldığında 1873 yılında dükkânların emtia çeşitliliği ve stok bakımından daha iyi durumda olduğu, savaş sonrası dönemde dükkânlarda sadece zorunlu ihtiyaç mallarının bulundurulduğu, tüccarların nüfusun yoksullaşması, satış zorluğu gibi nedenlerle pahalı ithal malları tedarik etmedikleri görülmüştür. Bu duruma ek olarak İran ulaşımının kısmi kaybı Erzurum'u oldukça olumsuz etkilemiş, 1880 transit ticaret geliri 1870'e göre dörtte bir oranında azalmıştır. Bu azalmanın nedenlerinden biri Poti ve Batum'dan Tiflis'e yeni demiryolunun yapılması, ticaret güzergâhının yön değiştirmesidir¹⁸.

olmasından istifade ile muharebeyi kazanmış ve Bayezid, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kısa süre içinde toparlanan Doğu Cephesi Komutanı Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Ruslara karşı üstünlük kurarak Rusları Kafkaslara kadar geriletmiştir. Ancak Ahmet Muhtar Paşa, 1877 yılı sonları itibarıyla Rusların Erzurum'a kadar gelmelerine engel olamamıştır. Osmanlı ordularının batı cephesindeki yenilgisi üzerine Ruslar doğuda Erzurum, batıda da İstanbul önlerine kadar ilerlemişlerdir. Kars'ın düşmesinden sonra İstanbul "Anadolu'nun Kilidi" dediği Erzurum'un müdafaasına hayati bir ehemmiyet vermiştir. Ancak Ruslarla yapılan muahede ile Erzurum'daki kuvvetlere Bayburt ve havasına çekilmeleri emri verilmiştir. Bu emir ile Erzurum, kuşlamak üzere Rus Ordusuna bırakılmıştır. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Muahedesi ile Bab-ı Âli Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya terk etmiştir. Böylelikle Erzurum, sınırın hemen 10 km kadar içerisinde düşmanın ilk hücumuna maruz bir hudut kalesi durumuna düşmüştür. Bkz; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, c. II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983, ss. 343-344; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 375; Halil İnalçık, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 356.

17 İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor, 1864 yılında hazırladığı raporunda 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz; Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'm Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, c. 37, S. 64, 2018, s. 328.

18 Poti-Tiflis demiryolu 1871 yılında bitirilmiştir. İlk yolcular 1872 yılında taşınmıştır. Bkz; Abdullah

Ancak bu demiryolu hattının açılmasından önce de Erzurum'dan İran'a devam eden yolun güvensiz ve kötü olması hasebiyle ticarete büyük düşüşler yaşanmıştır.

Bölge halkının geçim kaynaklarına bakıldığında demircilik mesleği ile uğraşanların sayıca fazla olduğunu görülmektedir. Demirciliğin yanı sıra kürkçüler, dericiler, tabakçılar, halıcular, yün temizleyiciler, kilitçiler ve saraçlar Konsolos Eyres'in raporunda bahsettiği diğer meslek gruplarıdır.

Erzurum pazarındaki fiyatlar yıldan yıla hasattaki bolluk ya da verimsizlik gibi nedenlerle değişiklik göstermiştir. Ancak fiyatların genellikle sabit kaldığı görülmüştür.

Tablo 1: Erzurum Vilayeti'nde ortalama pazar fiyatları¹⁹

Ürün	Ölçü/Ağırlık	Fiyat		
		£	S ²⁰	D ²¹
Ekmek	Her okkası ²² (2 ¾ lbs)	0	0	2
Sığır eti	Her okkası	0	0	3 ½
Koyun eti	Her okkası	0	0	5
Tavuk, hindi, ördek eti	Her biri	0	0	4
Yakacak odun (yazın)	Her cwt ²³	0	2	0
Yakacak odun (kışın)	Her cwt	0	3	2
Kömür (yazın)	Her cwt	0	3	8

Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, s. 74; Gülpınar Akbulut Özpınar, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 37, Ocak 2018, s. 108.

- 19 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 112.
- 20 Shilling-Şilin (s), İngiltere'nin ondalık sisteme geçişten önce kullanılan bir para birimidir. Şilin, 1 sterlinin 1/20'sine denk gelmektedir. Bkz; Marjie Bloy, "British Currency Before 1971", <http://www.victorianweb.org/economics/currency.html> (14.09.2018).
- 21 Penny (d), 12 penny bir şiline, 240 penny, 1 sterline denk gelmektedir. Bkz; Bloy, 2017
- 22 Okka/ükıyye, 1283 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Bkz; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 17. bs., Aydın Kitabevi, Ankara 2000, s. 1118; İngiliz Konsolos Eyres, bir okkanın 2 lbs 13 oz'a tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 107.
- 23 Cwt, İngiltere'de 50.8, Amerika'da 45.35 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimidir. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/cwt> (11.12.2018)

Kömür (kışın)	Her cwt	0	7	0
Patates	Her batman ²⁴ (16 ½ lbs)	0	0	6
Soğan	Her batman	0	0	3
Üzüm	Her batman	0	1	7
Diğer meyveler	Her batman	0	1	6
Pancar	Her batman	0	0	8
Turp	Her batman	0	0	3

Konsolos Eyres, bir vatandaşın Erzurum’da yaşama maliyetinin çok yüksek olmadığını sadece yakacak odun fiyatının fahiş olduğunu bununda vilayete en yakın ormanın yaklaşık 8 saat uzaklıkta olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Odun alacak güce sahip olmayan halk yakacak olarak tezek kullanmıştır. Zorunlu tüketim mallarının ucuz olduğu vilayette Avrupa’dan ithal malların fiyatları uzaklık, nakliye masrafı gibi nedenlerle iki misline çıkmıştır.

Tablo 2: Erzurum Vilayeti’nin bir yıllık pazar hasılatı

Ürün	Miktar	Değer (£)
Buğday, arpa, çavdar (ekmek yapımı için)	---	140.000
Arpa (hayvanlar için)	---	15.000
Tereyağı	---	18.000
Yakıt	---	40.000
Kereste	---	13.000
Öküz	12.000	24.000
Koyun	50.000	25.000
Keçi		
Sığır	1.000	4.500
Peynir	---	3.000
Kurutulmuş Meyve	---	2.000
Toplam		284.500 ²⁵

24 Batman ölçü biriminin zaman ve mekâna göre ağırlık değeri değişmiştir. 1650 yılında Erzurum da bir batman 7.83 kg. denk gelmiştir. Bkz; Cengiz Kallek, “Batman”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 199-120.

25 Toplam miktar 285.500£ olması gerekirken, tabloda toplam hasılat 302.500£ olarak yazılmıştır. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres’den G.H. Wyndham’a, 30

Bölgede en fazla ticareti yapılan, gelir getiren ürün tahıldır. Tahıldan sonra ise küçükbaş hayvan ticaretinin gelir getirdiği, en düşük payı ise 2.000£ değeriyle kurutulmuş meyvenin oluşturduğu görülmektedir. Erzurum'un yaklaşık 1 yıllık pazar hasılatı 284.500£'dir²⁶.

Tablo 3: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.282.577
Bedel-i Askeriye	1.462.568
Aşar	10.597.582
Ağnam Vergisi	2.178.074
Orman Geliri	76.000
Adli Harçlar	506.258
Tapu	289.726
Bazı diğer harcamalar	345.588
Toplam	19.738.373

Tablo 4: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri²⁷

Gider Türü	Kuruş
İdare	6.208.307
Mali	4.281.255
Kadı ve Müftünün Maaşları	275.934
Adli	974.492
Maarif	85.492
Bayındırlık Hizmetleri-Nafia	396.828
Karantina	960
Toplam	12.223.268

Haziran 1883, s. 113.

26 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, ss. 112-113.

27 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 118.

1881 yılı bütçesinde gelir-gider dengesi gözetildiğinde 7.515.105 kuruş artan olduğu görülmektedir. Konsolos Eyres, memur maaşlarının oldukça düzenli ödendiğini, askerlerin maaş ödemelerinde ise gecikmeler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Konsolos Eyres raporunda vilayet hazinesinin tükendiğini, yerel hükümetin merkezi hükümetin desteğine ihtiyaç duyduğunu yazmıştır²⁸.

Tablo 5: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.077.954
Bedel-i Askeriye	1.450.597
Aşar	9.693.882
Ağnam Vergisi	3.349.601
Diğer	1.068.028
Toplam	19.640.062

Tablo 6: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri

Gider Türü	Kuruş
İdare	5.010.918
Mali	4.496.902
Kadı ve Müftü Maaşları	293.934
Adli	974.492
Maarif	129.194
Bayındırlık Hizmetleri-Nafia	755.500
Karantina	960
Toplam	11.661.900

1882 yılında bayındırlık hizmetleri için harcanan miktar 1881 yılı ile karşılaştırdığımızda neredeyse iki misline çıkmış, yaklaşık sekiz milyonluk kalan ise korunmuştur. Harcamaların artmasına rağmen kalanın korunması 1882 ağnam vergisi ve diğer çeşitli gelirlerden kaynaklanmıştır²⁹.

28 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, ss. 99-120.

29 TNA., F.O. 195/1450, No. 1/1, William Everett'den G.H. Wyndham'a, 31 Temmuz 1883, ss. 184-185.

Tablo 7: 1883 Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.122.237
Bedel-i Askeriye	1.413.075
Aşar	14.444.297
Ağnam Vergisi	3.616.637
Damga resmi	946.136
Ayrı gelir	449.380
Diğer	161.380
Toplam	25.153.142

Tablo 8: 1883 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri

Gider Türü	Kuruş
Dâhili ve jandarma	5.149.608
Mali	4.603.314
Din görevlilerin maaşları	395.939
Adli	994.620
Maarif	129.194
Kamu Harcamaları	783.800
Karantina	960
Toplam	12.057.435

1883 yılı gelirin bir önceki yıla göre, aşar ve ağnam vergileri nedeniyle yaklaşık 5.000 kuruş arttığı görülmektedir. Vilayetin gelir ve giderlerine dair bilgiler konsoloslar tarafından yerel hükümetten alınmıştır. Gelir ve gider tabloları valinin nezaretinde hazırlanmıştır³⁰.

30 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

Tablo 9: Erzurum Vilayet Salnâmesine göre 1875 (1293) yılı vilayetin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Vergi	7.273.479
Fazla Vergi	190.604
Bedel-i Askeri	2.792.197
Gayr ez Rub-ı Öşr-i Adinin Bedelat-ı Maktuası	17.809.873
Kezalik Rub-ı Öşr Emaneti	298.068
Öşr-i Duhan ve Çiriş ve Harir	51.343
Hâsılat-ı Ağnam	11.035.924
Resm-i Orman	271.892
Varıdat-ı Rüsümüye	1.415.732
Rüsumat Emaneti	13.623
İskonto	206.769
Harc-ı Vesaik ve Mezabit ve Resm Tahsili ve saire	384.900
Toplam	41.745.304

Erzurum Vilayeti'nin 1875 (1293) yılı gelirlerini ileriki yıllar ile karşılaştırdığımızda 93. Harbi öncesi hasılatın fazla olduğu görülmektedir. Ancak o dönem itibarıyla Erzurum Vilayeti'ne Erzurum, Bayburt, Pasinler, İspir, Hınıs, Tercan, Kiğı, Erzincan, Çıldır, Muş, Van, Kars, Bayezid Sancaklarının dâhil olduğu gözden kaçırılmamalıdır³¹.

2. Erzurum Gümrüğü

Osmanlı idaresi altında Erzurum gümrüğünün ne zaman faaliyete geçtiği konusunda kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrükle ilgili verilere rastlanmaktadır. Erzurum gümrüğü teşkil olduktan sonra transit ticaret daha kontrollü ve verimli işletilmeye çalışılmış, bir taraftan ticarî potansiyel artırılırken, diğer taraftan da ticarî bakımdan stratejik yerler kontrol altına alınmıştır³². 19. yüzyılda Kars ve Ardahan gibi bazı komşu gümrükler de Erzurum gümrüğüne bağlanmıştır. Erzurum gümrüğü,

31 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1293 (M. 1876), Def'a 7, s. 138; Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yaş)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 118.

32 Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Belleten*, Cilt: LXXVII, S. 279, Ağustos 2013, ss. 525-526.

Sultan II. Mahmud tarafından Erzurum redif-i mansure hazinesine aktarılmış, bağlı gümrüklerle birlikte 1832-1833'te 544.985 kuruş gelir getirmiştir. Diğer bazı gelirlerle beraber bu rakam 569.868 kuruşa ulaşmış, bu gelirlerin tamamı Erzurum'daki askerin maaş ve aylık masraflarına tahsis edilmiştir. Tanzimat'ın uygulanmasından sonra ise Erzurum'un gelirleri azalmaya başlamıştır. Ayrıca 1830-1840 yıllarında Kafkaslara yerleşen Rusların 19. yüzyıl sonlarına doğru Güney Kafkasya demiryollarını inşa etmeleri ve özellikle Culfa-Batum hattı, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği gelirleri önemli ölçüde etkilemiştir. Buna rağmen yine de en önemli gelir kaynağı gümrük gelirleriydi. Erzurum tüccarlarının depolanmasından ve nakliyatından büyük gelir elde ettikleri transit emtianın yıllık ortalama miktarı 12-16 ton arasında değişmiştir³³.

Tablo 10: 1880, 1881, 1882 yılı Erzurum Gümrüğü'nün gelir ve giderleri³⁴

	1880 (Kuruş)	1881 (Kuruş)	1882 (Kuruş)
Gelir	1.865.197	1.137.895	1.557.468
Gider	398.002	422.296	474.162
Bakiye	1.467.195	715.599	1.083.306

1880 yılı gümrük gelirini 1881 yılı ile karşılaştırdığımızda 1881 yılı gelirlerinde yaklaşık 700.000 kuruş azalma olduğu görülmektedir. Bu azalmanın nedeni ise 1881 yılında İran tütününde gümrük resminin kalkmasıdır. Konsolos Eyres, 1883 yılında transit ticarete İran'dan gelen emtiadan gümrük resmi alınmadığı belirtmiştir.

Tablo 11: Erzurum Gümrüğü'nde ithal ürünlerde ödenen vergi

Ülke	1880		1881		1882	
	Balya	Değer (£)	Balya	Değer (£)	Balya	Değer (£)
Rusya'dan	1.878	19.183	1.157	14.755	2.929	27.527
İran'dan	8.860	25.710	3.523	95.883	6.562	113.286
Avrupa'dan	250	15.755	81	223	29	374
Toplam	10.988	60.648	4.761	110.861	9.520	141.187

³³ Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 327.

³⁴ TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 119.

Tablo 12: Erzurum Gümrüğü'nde ihracat ürünlerinde ödenen vergi³⁵

Ülke	1880		1881		1882	
	Balya	Değer(£)	Balya	Değer(£)	Balya	Değer(£)
Rusya'ya	1.768	13.130	2.436	12.764	2.277	15.301
İran'a	10	31	34	98	146	445
Toplam	1.778	13.161	2.470	12.862	2.423	15.746

3. Galata Bankerlerine Devredilen Katkı Payı

Galata Bankerlerinin Erzurum Vilayeti'nde aldıkları katkı paylarına geçmeden önce kısaca Osmanlı Devleti'nin borçlanması ve Rüşum-ı Sitte İdaresinin kuruluşu ve işleyişine değinmenin konunun anlaşılması açısından daha iyi olacağı düşünülmektedir.

Kırım Savaşı'nın çıkması ve savaşın mali yükünün bütçeyi temelden sarsması neticesinde 1854 yılında Osmanlı Devleti, İngiltere'den 3.300.000 Osmanlı Lirası tutarında %6 faizli ve 33 yıl vadeli borç almıştır³⁶. Osmanlı Devleti, bu ilk borçlanmadan 1875 yılına kadarki süreçte 15 kez daha dış borç alma yoluna gitmiştir³⁷. 1 Ekim 1878'de Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın reisliğinde devletin gerçek gelirlerini tespit ederek bütçe hazırlamak ve bir düzen içine borçların ödenmesini sağlamak amacıyla bir komisyon kurulmuştur³⁸. Bab-ı Âli, Osmanlı Bankası ve yerli alacaklılarla 22 Kasım 1879 tarihinde bir mukavele imzalanmış ve ödemelere başlamıştır. Bu anlaşma altı kalem gelire dayandığı için rüşum-u sitte (altı vergi) anlaşması ile anılmıştır. Bu mukavele ile alacaklı olan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerinin kurduğu "Rüşum-ı Sitte" idaresine, müskirat, pul, İstanbul icarı ve deniz ürünleri rüşumu, İstanbul, Edirne, Bursa ipek öşürü, tömbeki ve tütün inhisarını içeren altı gelir kalemi tahsis edilmiştir³⁹.

35 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 104-105

36 Ahmet Tekin, "Osmanlı Devleti Dış Borçlanması", *Yeni Türkiye*, S. 32, Mart-Nisan 2000, ss. 252-253.

37 Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 679-680.

38 Cevdet Küçük, Tefik Ertüzün, "Düyun-ı Umumiyye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. X, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1994, s. 59.

39 Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı/İktisat*, c. III, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 401-404.

Tablo 13: Galata Bankerlerinin Erzurum Vilayeti'nden elde ettikleri gelir

Yıl	Damga Resmi	Müskirat	Tuz	Tütün	Toplam
	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
1880	437.761	60.098	1.732.050	1.166.134	3.396.045
1881	433.822	92.791	2.007.247	750.576	3.284.437
1882	557.049	110.434	1.454.653	586.458	2.708.600 ⁴⁰
1883	494.569	105.111	2.022.591	449.162	3.071.433 ⁴¹

1882 yılı tuz⁴² ve tütün gelirinde bir hayli azalma olduğu görülmüştür. Bu azalma ise mevcut yönetimdeki bozukluk ve yapılan kaçakçılıktan kaynaklanmıştır. Tütün ticaretinde kaçakçılığın devam ettiğini belirten Konsolos Eyres, kaçakçılığı engellemenin çok zor olduğunu, bekçilerin rüşvet almaya uygun olduklarını, yeni tedbirler kabul edilmezse, gelirlerinin her yıl daha fazla azalma göstereceğini belirtmiştir⁴³.

Tablo 14: Galata Bankerlerinin vilayetten elde ettikleri toplam gelir ve çalışanların maaşları⁴⁴

Yıl	Toplam Gelir (Kuruş)	Maaşlar (Kuruş)	Net Gelir (Kuruş)
1880	3.396.045	1.031.700	2.364.345
1881	3.284.437	917.873	2.366.564
1882	2.708.600	886.749	1.821.851
1883	3.071.433	793.813	2.277.620

Tütündeki yıllık düşüşle doğru orantılı olarak maaşlarda da düşüş olduğu görülmüştür. 1882 yılında Konsolos Eyres'in bahsettiği tütün kaçakçılığına

40 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 119.

41 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 243.

42 Erzurum Tuzlaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Neşe Erim, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003, ss. 219- 229.

43 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

44 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 243.

Konsolos Everett'te değinmiş tütün kaçakçılığın arttığını, çalışanların da kaçakçılığı önleyebilmek için yeterli güce sahip olmadıklarını belirtmiştir⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nin tütünden aldığı vergiler, Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne bırakılmıştı⁴⁶. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ise, tütünden alacağı vergileri Alman ve Avusturya Bankerleri ile Osmanlı Bankası Sermayesi ortaklığıyla kurulmuş Reji İdaresi'ne bırakmıştır. Bu anonim şirket, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından onaylanan 1883 tarihli şartname ile çalışmalarına başlamıştır⁴⁷. Konsolos Everett, Erzurum Vilayeti tütün gelirlerinin rejinin eline geçtiğini ve aktif olarak çalıştıklarını belirtmiştir⁴⁸.

45 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 223-245. Düyun-ı Umûmiyye İdaresi bünyesinde çalışanların çoğunluğunu Osmanlı tebaası oluşturmaktaydı. Alt kademede Müslüman nüfusun istihdam edilmesinin temel nedeni ise vergilerin toplanmasında yabancıların kullanılmasının tehlikeli görülmesidir. Bkz; Donald Quataert, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", çev. Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih*, sy.79, Temmuz 2000, ss. 15-16.

46 Erdoğan Keskinlik, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi", *Liberal Düşünce*, Bahar 1999, s. 151. Avrupalı alacaklılar ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881'de 21 maddeden oluşan Muharrem Kararnamesi imzalanmıştır. Muharrem Kararnamesi sonucunda Düyûn-ı Umûmiyye kurularak, devletin gelir kaynakları denetlenmeye başlanmıştır. Muharrem Kararnamesininin 15. maddesi gereğince, temsilci olarak tahvil sahiplerinin ve onların menfaatlerini korumak amacıyla Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi kurulmuştur. Resmi ismi "Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi" olan kuruluş "Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi" olarak anılmıştır. Bu kuruluşun, ikametgâhı İstanbul olan yedi asli üyeden oluşan bir konsey teşkil etmesi kararlaştırılmıştır. Bu konseyin üyelerinden beşi Avrupalı tahvil sahibi temsilcisi, biri Osmanlı tahvil sahibi temsilcisi, biri de iç borçlar temsilcisi statüsünde olması kararlaştırılmıştır. Devletin bazı bölgelerinde uygulanan "Tuz İnhisarı Gelirleri", "Damga Resmi", "Müskirat Rüşumu", "Balık Rüşumu", "İpek Öşürü Geliri", "Tütün Öşürü ve Tütün Rejisi", "Bulgaristan Vergisi", "Kıbrıs Adası Gelir Fazlası", "Şarkî Rumeli Geliri", "Tömbeki Geliri", "Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Payları", "Gümrük Hasılatı Fazlası", "Şarkî Rumeli Geliri", "Patent Vergisi Geliri Fazlası", "Hasılat Fazlası Gelirleri" Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine devredilmiştir. Bkz; Küçük, Ertüzün, a.g.m., s. 59; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 447; Sait Açba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Akü Yayınları, Afyon 1995, s. 97; Erdoğan Keskinlik, "Düyun-ı Umumiye İdaresi", *Türkler*, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 374-375; Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, ss. 709-713.

47 Erdoğan Keskinlik, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli"... , s. 151.

48 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

4. İthalat-İhracat

a. İthalat

93 Harbi sonrası bölgede yaşanan sükûnetle birlikte transit ticaret gelirlerine önemli ölçüde iyileşme görülmüştür. İran, dönem itibariyle pahalı emtianın büyük bir kısmının ticaretini Erzurum üzerinden yapmıştır. Özellikle 1882 yılında, 1880-1881 yılı toplam ithalatının %50'sinden daha fazla ithalat yapıldığı görülmektedir.

Tablo 15: 1882 yılı İran'dan ithal edilen ürünler

Ürün	Balya	Değer (£)
Mazı	400	1.600
Halı	3.481	139.240
Şal	420	63.000
Deri	450	3.170
İpek	372	37.200
Tömbeki	12.870	104.250
Yün	132	672
Misina	194	1.358
Ufak tefek eşyalar	976	3.904
Toplam	19.295	354.394

Tablo 16: İran'dan alınan emtianın 1880, 1881 ve 1882 yıllarına ait karşılaştırmalı istatistiği

Yıl	Balya	Değer (£)
1880	10.605	169.234
1881	12.690	217.340
1882	19.295	354.394
Toplam	42.590	740.968

Konsolos Eyres, ticaretteki bu büyümenin Erzurum'dan Tebriz'e giden yolun güvenli olmasından kaynaklandığını ancak Trabzon ve Tiflis güzergâhında deve kiralamanın daha ucuz olduğu için ticarete dalgalanmalar yaşandığını-yaşanacağını belirtmiştir⁴⁹.

49 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Tablo 17: 1883 yılında İran ve Rusya'dan ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵⁰

Ülke	Miktar	Değer (£)
İran	19.308	105.160
İran	351 d (Tömbeki)	880
Rusya	2.793 d	29.530
Toplam		135.570

Rusya'dan keten, sığır derisi, kuzu yünü, pelerin, kıyafet, gümüş tel, ipek ve küçük bir miktar baskılı patiska ithal edilmiştir. İran'dan şal, ipek iplik, kına, tömbeki, zırnık, halı, pirinç, kurutulmuş meyve, pamuk ve yün ithal edilmiştir⁵¹. 1883 yılında İran'dan ithal edilen emtiayı bir önceki yıllara karşılaştırdığımızda üçte bir oranında düşüş olduğu görülmektedir. Rusya'dan ithal edilen emtianın değerinde ise 1883 yılında az da olsa artış görülmüştür⁵².

Tablo 18: 1882 yılı İngiltere'den ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵³

Ürün	Miktar	Değer (£)
Çay (Okka)	3.335	1.000
Biber (Okka)	2.000	200
Demir (Okka)	967.590	20.600
Bakır (Okka)	42.000	6.000
Kurşun kalay alaşımı (nesne)	-	1.000
Şap	-	500
Kırmızı (Okka)	187	500
Çivit (Okka)	1.000	1.000
Dikiş ipliği	-	2.000
Pamuk ipliği (lbs)	30.000	3.000
Patiska (Parça)	967.590	30.600
Yatak örtüsü (parça)	1.125	1.137

50 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

51 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

52 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

53 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 106.

Kökboyası (Pamuk) (Parça)	500	100
Pazen (Parça)	500	1.000
Tülbent (Parça)	10.000	1.800
Kaba pamuklu kumaş (Parça)	200	200
Toplam		70.437

Tablo 19: 1882 yılı diğer ülkelerden ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵⁴

Ülke	Ürün	Miktar	Değer (£)
Fransa	Kıyafet (Parça)	-	3.000
	Halı (Parça)	-	95
	Çivi (Fıçı)	1.834	2.000
	Şeker (Okka)	1.297.260	8.000
	Kahve	24.000	2.000
	Çarşaf (Okka)	250	50
	Deri (Okka)	71.428	25.000
	Çelik	-	400
	Mum (Kilo)	20.000	1.500
	Hırdavat	-	500
	Alkol	-	600
Avusturya	Tırpan	60	300
	Sigara Kâğıdı	-	3.000
	Kıyafet	-	
	Fes	36.000	2.500
	Cam eşya ve çanak çömlek	-	1.000
	Yazı kâğıdı	-	1.000
	Ufak tefek eşyalar	-	12.000
	Kalay	-	150

54 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 106-107.

Amerika	Petrol (Kutu)	30.000	18.000
	Alkol	-	2.200
	Ufak tefek eşyalar	-	1.000
			21.200
Almanya	Bardak		800
İtalya	Kibrit (Kutu)	1.600	4.000
İsviçre	Tülbent & Fular		10.000

İngiltere'den ithal edilen ürünler, diğer tüm ülkelerden ithal edilen emtiyanın yaklaşık beşte ikisini oluşturmaktadır. Bu ürünler arasında da Manchester emtiası, yaklaşık 40.000£ değeriyle en önemli kalemdir. İngiliz ürünleri ile diğer ülkelerin pazar değerini karşılaştırdığımızda İngiltere'nin ön planda olduğu açıkça görülmektedir. Bazı emtiada Rusya, İngiliz emtiasıyla az da olsa rekabet edebilmiştir. 1863 yılında önemli miktarda pamuklu eşya Almanya'dan ithal edilirken İngiliz emtiasının kalitesi ve nispeten ucuzluğu nedeniyle Alman ürünleri piyasadan çekilmiştir.

Erzurum Konsolosu Sir Robert Dalyell'in⁵⁵ 1863 yılında verdiği istatistiklerle 1880 yılları karşılaştırıldığında Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin toplam değerinin birbirine yakın olduğu, ancak toplamda İngilizlerin piyasadaki payının öncekine kıyasla önemli oranda büyüdüğü görülmektedir. Diğer ülkeler ile kıyaslandığında 1882 yılında İngiltere'nin Erzurum piyahasındaki geliri 70.000£ iken diğer tüm ülkelerin geliri 135.000£ değerindedir. Savaş sonrası Erzurum halkının ekonomik sıkıntılar nedeniyle zorunlu tüketim mallarına yöneldikleri, buna bağlı olarak pamuklu ürünlere olan talebin azaldığı görülmektedir. 20 yıl içinde (1863-1883) Erzurum piyahasında en büyük büyümeyi Fransa kaydetmiştir, Fransa'dan yapılan ithalat 5 misline çıkmıştır. Fransa'dan ithal edilen ürünlerde ana artış kıyafet, deri ve şekerde olmuştur. 1863 yılında kıyafet ve derinin değeri sadece 650£ iken yaklaşık 20 yıl içinde 27.350£'e ulaşmıştır. Şekerin değeri 5.700 £'den 8.000£'e

55 Sir Robert Alexander Osborne Dalyell, 6 Şubat 1859'da Erzurum Konsolosluğu'na atanmıştır. 1860 yılında birkaç ay büyükelçilikte çalışmış ve 1860 yılının Temmuz ayında Selanik'teki olaylar münasebetiyle özel görevle Selanik'e gönderilmiştir. 1860 yılının sonbaharında Erzurum'a geri dönmüştür. Kaynak olarak kullandığımız kitapta Dalyell'in "Ermenistan ve Kürdistan" olarak belirtilen bölgenin büyük bölümünü gezdiği belirtilmiştir. 8 Aralık 1862'de Moldovya'ya transfer olmuştur. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1870*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Thirty-sixth Publication, London, pp. 81-82.

yükselmiştir. Bu süre içinde Almanya ile yapılan ticaret hemen hemen sıfıra inmiştir⁵⁶.

Tablo 20: 1883 yılı Avrupa'dan ithal edilen ürünler⁵⁷

Ülke	Ürün	Miktarı	Değeri (Sterlin)	Toplam
İngiltere	Çay	5.000 okka	1.190	
İngiltere	Biber	---	130	
İngiltere	Demir	350.000 okka	7.150	
İngiltere	Bakır	20.000 okka	2.720	
İngiltere	Kurşun ve kalay alaşımı (nesne)	100 balya	910	
İngiltere	Şap	---	---	
İngiltere	Kökboyası	---	140	
İngiltere	Çivit	---	450	
İngiltere	Amerikan bezi-patiska	860.830 parça	27.540	
İngiltere	Yastık-minder kılıfı	1.013 parça	1.030	
İngiltere	Türk kırmızı/kök kırmızısı	---	90	
İngiltere	Pazen	---	900	
İngiltere	Kumaş	---	1.620	
İngiltere	Kaba pamuklu kumaş	---	180	44.050
Fransa	Kahve	2.000 balya	6.540	
Fransa	Mum	10.000 kilogram	4.530	
Fransa	Hırdavat	---	910	
Fransa	Şeker	5.000 balya	15.000	
Fransa	-----	500 kuruş	2.050	
Fransa	Etonol-Alkol	---	490	
Fransa	Mih	500 fiçı	660	
Fransa	Çinko	15 balya	60	
Fransa	Deri		18.180	
Fransa	Çelik	150 kutu	250	48.670
Avusturya	Şeker	1.500 balya	4.500	

56 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

57 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 227-229.

Avusturya	Tırpan	7.000	320	
Avusturya	Sigara kâğıdı	1.000 kutu	8.520	
Avusturya	Kıyafet	3.500 parça	14.320	
Avusturya	Fes	36.000	1.800	
Avusturya	Cam eşya, çanak çömlek	---	460	
Avusturya	Yazı kâğıdı	---	910	
Avusturya	Kalay	---	550	
Avusturya	Çinko	---	60	
Avusturya	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	10.000	41.440
Amerika	Petrol	10.000 kutu	5.910	
Amerika	Etanol-Alkol	14.000 okka	1.080	
Amerika	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	730	7.720
Almanya	Pencere camı	---	590	590
İtalya	Kibrit	1.500 kutu	4.290	4.290
İsviçre	Mendil	---	8.000	8.000
Toplam				154.760

1883 yılında Avrupa'dan ithal edilen emtiada %14.6'lık düşüş yaşanmış, en büyük düşüş İngiltere'den alınan ürünlerde görülmüştür. 1882 yılında ithal edilen emtianın değeri 70.437£ iken 1883 yılı sadece 44.050£ değerindedir ve Amerika'dan yapılan ithalat 21.200£ iken 7.720£ gerilemiştir. Amerikan ticaretini etkileyen ana etmen ise Bakü'den Batum'a giden demiryolunun tamamlanması ve ucuz Rus petrolünün daha çok ithal edilmesidir. 1883 yılı çerçevesinde sadece Avusturya ve İtalya'nın ticaret hacmi artmıştır. İngiliz tüccarlardan alınan demir ve bakır miktarı %60 düşmüştür. Sadece patiskaların olağan arzı karşılamak için yeterli olduğu görülmüştür. Deri ithalatı %27 oranında düşmüştür, halı ithalatı ise hemen hemen durma noktasına gelmiştir. Öte yandan kahve, çinko ve hırdavat ürünlerinin 1882 yılı ile karşılaştırıldığında ithalat değerinin arttığı görülmektedir. Şebinkarahisar'dan gönderilen-yönlendirilen az miktarda şap listeden çıkartılmıştır ve çay hariç diğer emtiada %10'luk bir düşüş yaşanmıştır.

1883 yılında Fransa'dan ithal edilen emtia, İngiltere'den ithal edilen emtiayı değer olarak geçmiştir, ancak önceki yıllar ile karşılaştırıldığında Fransız emtiasının ithalinde düşüş olmuş, en temel düşüş şeker de yaşanmıştır. Konsolos Everett, bu azalışı Brumn'daki Avusturya şirketinin şeker ticareti yapmasına bağlamıştır.

Avusturya'dan alınan fes, cam eşya, çanak-çömlek, kırtasiye ve çeşitli ufak tefek eşyaların ithalatında düşüş yaşanmasına rağmen, şeker, sigara kâğıdı, kıyafet, diğer yeni ürünlerle beraber 4.500£ değerindeki ticaret hacmi 41.440£'e ulaşmıştır.

Almanya'dan alınan ürünlerin değer ve miktarlarını ithalat yapan diğer ülkeler ile kıyasladığımızda Alman ürünlerinin Erzurum pazarında önemli ticarî bir değere sahip olmadığı görülmektedir. Almanya'dan sadece pencere camı alınmış, bu ürünün değeri de 800£'den 590£'e düşmüştür.

1883 yılında İsviçre'den alınan kumaşın değerinde 2.000£'lik bir düşüş olmuştur. Bu düşüş ise halkın daha çok Erzincan ve Tokat'ta baskı yapılan Manchester kumaşını tercih etmesinden kaynaklanmıştır.

1883 yılında Avrupa'dan 154.760£, İran ve Rusya'dan 135.570£ değerinde ürün alınmıştır⁵⁸.

Tablo 21: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne yapılan ithalat⁵⁹

Ülke	İthalat (£)	
	1884	1885
İngiltere	48.910	54.820
Fransa	50.930	41.020
Avusturya	48.180	43.910
Rusya	45.430	43.530
İsviçre	9.600	8.700
İran	71.000	59.000
Diğer Ülkeler	3.020	2.380
Toplam	339.570	305.410

Konsolos Devey, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden alınan ürünlerin değerlerine de yer verilmiştir. Erzurum Vilayeti'ne 1884 yılında 62.500£, 1885 yılında 52.050£ değerinde ürün diğer vilayetlerden alınmıştır.

58 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

59 TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 97.

Tablo 22: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne ithal edilen temel ürünlerin miktar ve değerleri

Ürün	1885		1884	
	Miktar	Değer (£)	Miktar	Değer (£)
Şeker	9.000 Balya	25.630	8.000 Balya	18.380
Kahve	3.500 Balya	15.270	3.000 Balya	11.800
	11.000 Cwt	9.500	10.000 Cwt	9.000
Bakır	550 Cwt	2.900	900 Cwt	4.100
Deri		12.000		10.000
Manchester emtiası		29.940		32.920
Yazma ve mendil		11.270		11.000
Yünlü eşyalar		32.830		32.850
Hayvan postu	11.200	17.600	10.000	13.150
Diğer ürünler		49.130		51.160
Toplam		206.070		194.360
İran'dan alınan emtia		71.000		59.000
Toplam		277.070		253.360

Tablo 23: 1884-1885 yılları diğer vilayetlerden ithal edilen temel ürünlerin miktar ve değerleri

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer (£)	Miktar	Değer (£)
Manusa ⁶⁰	118.000 Parça	11.860	214.000 Parça	20.730
Kürk-Furs		8.020		5.400

60 Manusa ve ya "Arapkir Alacası" denilen pamuklu (çok az bir kısmı da ipeklî) kumaş dokumalar, Anadolu'ya ve Anadolu dışındaki bazı yerlere pazarlanmıştır. Dokuma çeşitleri bakımından jakarlı dokumalar, ipeklî dokumalar, baskı yapılan düz dokumalar olmak üzere üç grupta toplanan "Arapkir Manusası"; yastık yüzü, yorgan yüzü, çarşaf, sofrası, perdelik, desenli gömleklîler, şalvarlık, entarilik olarak kullanılmıştır. El tezgâhlarında üretilen manusa kumaşı ise dönemin en pahalı kumaşı ve ticaret ürünlerinden biridir. Bkz; Ahmet Yakman, *163 Nolu Arapkir Şer'iye Siciline Göre Arapkir*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2015, s. 48.

Tiftik	882 Balya	5.290	---	
-----	2.150 Cwt	3.610	1.245 Cwt	2.280
Keçi ve Koyun Derisi	42.000	3.870	15.000	1.060
Diğer ürünler		29.850		22.580
Toplam		134.130	Toplam	111.050

İthalatı yapılan başlıca ürünler şeker, kahve, yünlü ürünler, bakır, manusa, tiftik ve bazı diğer ürünlerdir. 1884-1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne ithal edilen Avrupa ürünlerinin fiyatlarında genel olarak azalma olmuştur.

Şeker: 1884 yılında olduğu gibi 1885 yılında da 6.000 balya şeker Fransa'dan ithal edilmiştir. Her balyası yaklaşık 1 ½ cwt⁶¹ ağırlığında olan şekerin balya fiyatı 58 şilinden yaklaşık 47 şiline (47s/6d) düşmüştür. Avusturya şekerinden 1.000 balya alınmıştır, balya fiyatı 42 şiline düşmüştür.

Kahve: Kahve alımında azalma olmuştur. Kahve fiyatında da Fransa'dan elde edilen kahvenin kaliteli olmamasından dolayı 1£ 2 şilin değerinde azalma olmuştur.

Yünlü Eşyalar: Rusya ve Avusturya pazarından yaklaşık 30.000 sterlin değerinde yünlü eşya satın alınmıştır. Avusturya'dan alınan kıyafetlerin fiyatlarında yükselme olmuştur. 1885 yılında ihraç edilen ürünler arasından fiyatı yükselen tek ürün Avusturya'dan alınan kıyafetlerdir. Rusya'dan alınan ürünlerin fiyatı ise her parçası 20 şilinden 18 şiline düşmüştür. İngiliz pazeni de Rus rekabeti nedeniyle 730£'den 500£'ne düşmüştür.

Bakır: Bakır alımında artış olmuş fiyatında ise cwt başına yaklaşık 1£ düşüş olmuştur. Fiyatında düşmenin devam ettiği bakır için İstanbul'daki tüccarlar yaklaşık 63 şilin (63s/6d) teklif etmişlerdir.

Kibrit: Kibrit, önceden İtalya'dan alınırken sonraki dönemlerde Avusturya'dan alınmaya başlanmıştır. Alım 1.300 kutudan 2.000 kutuya yükselmiş, fiyatlar %16 oranında düşmüştür.

61 Cwt, İngiltere'de 50,8, Amerika'da 45,35 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimidir. Bundan hareketle her balyanın yaklaşık 25 kilograma denk geldiği anlaşılmaktadır. Bkz; <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/cwt> (11.12.2018).

Petrol: Daha önceki dönemlerde petrol Amerika'dan ithal edilirken, 1884 yılında artık petrolün Amerika'dan ithal edilmediğini görmekteyiz. 1884'de 5.550 £ değerinde petrol, Rusya'dan ithal edilmiştir.

Çay: Rusya'dan ithal edilen çayın değeri 1884'de 1.190£ iken 1885'de halkın çayı veresiye alabilmesi nedeniyle alım 3.700£'e çıkmıştır.

Şilte: Şilte, Rusya ve Manchester'dan alınmıştır. Ancak halk tarafından daha çok Manchester şiltesi tercih edildiği için Rus ürünleri, İngiliz ürünleri ile rekabet edememiştir.

İran'dan alınan emtia: İran'dan alınan temel ürünler 27.000£ değerinde ipek ve şal, ihracat için 8.000£ değerinde koyun, 5.000£ değerinde halıdır. Bunların dışında İran'dan alınan diğer mallar; nargile tütünü, pirinç, kurutulmuş meyve, kilim (Kürt ince kilim), jejim (daha çok at kıyafetleri için kullanılan yünlü ürün), ham pamuk, yün, hayvan postu, deri, kına, sarı zırnık, az sayıda at, katır ve eşektir. 1885 yılında Erzurum piyasasındaki para azlığı nedeniyle İran'la yapılan ticarete yaklaşık %20 oranında bir azalma olmuştur⁶².

b. İhracat

Harp ve harp sonrası ihracatta yaşanan durgunluk özellikle 1882 yılında son bulmuştur. İhracat tekrar hareketlenmiş ve ihracatta %65'lik bir büyüme yaşanmıştır. Kıyafet, yünlü ürünler ve ipek ihracatında önemli oranda artış olmuştur. Özellikle 93 Harbi sonrası iş imkânlarının azalması, ticaretin durma noktasına gelmesinin ardından ihracattaki bu artış halkın refahı için son derece önemli bir gelişme olmuştur. Konsolos Eyres, 93 Harbi sonrasında işçi sınıfının fakirliğinin aşırı vergiler nedeniyle değil ticaretin azalmasından kaynaklandığını belirtmiştir⁶³.

Erzurum'dan ihracat yapılan başlıca ülkeler İran, Rusya, İngiltere, Fransa ve Avurturya'dır. Rusya'ya ihraç edilen başlıca ürünler; kürk, deri ve keten (Rize'de imal edilmiş), mazı (Bitlis'den), pamuklu emtia (Manchester pamuğundan Diyarbakır'da imal edilmiş), ipek ve sabundur (Halep'ten). Ürünler Erzurum vasıtasıyla Rusya'ya ihraç edilmiştir. Bizzat Erzurum Vilayeti'nden tedarik edilip

62 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

63 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine ya da diğer ülkelere yapılan ihracat çok fazla bir öneme sahip değildir. Konsolos Eyres, ticaretteki gümrük vergisinin Erzurum'dan alınmadığı, kaldırıldığı ve emtianın hesabının tutulmadığı için miktarı doğru tahmin etmenin pek mümkün olmadığını belirtmiştir. Erzurum'da üretilen, imal edilen ve başlıca satışı yapılan ürünler; kürk, deri, mum, tutkal/ yapıştırıcı, sakız, misina, deri ve buğdaydır.

Tablo 24: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nden ihracatı yapılan ürünler

Ürün	Balya	Değer (£)
Kumaş	1.165	90.300
Pamuk ve yünlü mamul ürünler	24.269	607.268
Çanak çömlek, cam eşya	3.421	6.083
Hırdavat	474	2.370
Kibrit	1.700	3.400
İpek	172	25.800
Ufak tefek eşyalar	642	2.676
Çay	1.800	14.400
Toplam	33.843	752.297

Tablo 25: 1880, 1881, 1882 yılları karşılaştırmalı ihracat istatistiği

Yıl	Balya	Değer (£)
1880	20.859	---
1881	20.095	---
1882	33.843	752.297
Toplam	74.797	---

Tablo 26: Bir yıllık tahmini ihracat miktar ve rakamları⁶⁴

Ürün	Birim Fiyat	Değer (Sterlin)
Çiriş	5.000 balya	5.000
Pastırma	2.000 balya	8.000
İnek, öküz	15.000 adet	34.000
Koyun	40.000 adet	25.000
Misina	50.000 adet	450
Kürk	60.000 adet	15.000
Buğday	200.000 kile ⁶⁵	29.700
Deri	64.000 adet	16.500
Toplam	436.000	133.650

Çiriş ve pastırma Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine, buğdayın büyük bir kısmı Trabzon'a az miktarda ise Marsilya'ya ihraç edilmiştir⁶⁶.

Tablo 27: 1883 yılı Avrupa'ya yapılan ihracat miktar ve değeri

Ürün	Miktar	Değer (£)
Çiriş	500 Balya	450
Misina	55.000	370
Kürk	---	3.830
Deri	45.000	7.270
Buğday	---	4.040
Mazı	---	2.320
Mum	---	2.100
Kitre	---	600

64 Bu tablo dâhilindeki ürünler yurt dışına ithal edilmekle birlikte bir kısmı da Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine satılmıştır.

65 1 eski kile=4 şinik=8 kutu= 37 litre iken 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ile 1 kile-i a'şari=10 onluk=100 ölçek=100 litre kabul edilmiştir. Ölçülerin değerinin yeniden belirlendiği 24 Eylül 1881 tarihli kararname ile 1 yeni kile=100 yeni şinik=100 ölçek =1.000 yeni kutu 10.000 zarf olmuştur. Bkz; Cengiz Kallek, "Kile", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 570.

66 TNA., FO 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

1883 yılı Avrupa'ya yapılan ihracat miktarında büyüme olmamış aksine ortalamada bir hayli düşüş olmuştur.

Tablo 28: 1883 yılı İran ve Rusya'ya yapılan ihracat miktar ve değeri

Ülke	Miktar	Değer (£)
İran	112 balya	390
Rusya	33.982 d.	14.480
Toplam		14.870

1883 yılında İran ve Rusya'ya yapılan ihracat 14.870£, Avrupa'ya yapılan ihracat 20.980£'dir. Türkiye'nin diğer bölgelerine yapılan satış ise 47.710£ değerindedir. Erzurum Vilayeti'ne aynı dönem yapılan ithalat 356.160£'dir, ithalat lehine denge 272.610£ değerindedir⁶⁷. 93 Harbi öncesi konsoloslüğün hazırlamış olduğu 1872 yılı verilerinde Erzurum'dan Avrupa'ya yapılan ihracatın 1883 yılı ile kıyaslandığında 3 katından fazla olduğu görülmektedir⁶⁸.

Tablo 29: 1884 ve 1885 yıllarında yapılan ihracat⁶⁹

Ülke	İhracat (£)	
	1884	1885
İngiltere	---	10.000
Fransa	11.610	14.900
Avusturya	360	360
Rusya	12.500	10.570
İsviçre	---	---
İran	---	---
Diğer Ülkeler	2.480	---
Toplam	26.950	35.830

67 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

68 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 268-270.

69 TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devcy'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 97.

Tablo 30: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'nden ihraç edilen temel ürünlerin miktar ve kâr değerleri⁷⁰

Yabancı Ülkelere	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Buğday	---	3.820	Qrs 6.600	6.000
Kürk	---	7.100	---	6.300
Hayvan postu ve deri	---	4.040	---	6.700
Oğlak derisi	---	---	30.000	1.100
Keten tohumu	---	---	Qrs 9.260	10.000
Diğer ürünler	---	11.990	---	8.230
Toplam	---	26.920	---	38.330 ⁷¹

1885 yılı ithalatını 1884 yılı ile kıyasladığımızda yaklaşık 34.000£ üzerinde, ihracatın ise 32.000£ üzerinde olduğu görülmektedir. 1885 yılında ihracatın artması ise Şam ve Halep ile yapılan canlı hayvan ticaretinden kaynaklanmıştır.

Konsolos Devey'in 1886 yılında kaleme aldığı raporunda Erzurum'daki tüccarların son iki-üç yıldır işlerin azlığı, kârların düşüklüğü, ticaretteki bulanım nedeniyle şikâyet ettiklerini özellikle de perakende satışlarda durumun daha önce dönemlerden daha vahim olduğu belirtmiştir. Buğdaydaki bolluk nedeniyle buğday ve buğdaya bağlı ürünlerin fiyatları düşmüş, ekmek çeyrek peniye satılmıştır. Daha önceki dönemlerde tarım işçilerin hizmetlerinin karşılığında buğday verilirken, buğdaydaki değer düşüklüğünden işçiler bu şekilde ödemeyi reddetmişlerdir. Özellikle 93 Harbi sonrası gerçek mülkiyetin değerinde azalma olmuştur. 1886 yılı toprağın değerini 10 yıl öncesi ile karşılaştırdığımızda toprak değerinin bir hayli düştüğü, aynı toprağın üçte birine satın alındığı görülmektedir⁷².

70 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 98.

71 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 98-99.

72 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99. Konsolos Eyres, 1883 yılında yazmış olduğu raporunda harp sonrası Erzurum'da toprak değerinin 4 de 1 oranında azaldığını yazmıştır. Bkz; TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 111.

Erzurum Vilayeti'nden ihracatı yapılan başlıca ürünler; buğday, keten tohumu, oğlak derisi, koyundur.

Buğday: 1885 yılında elde edilen hasatın yaklaşık yarısı Marsilya'ya ihraç edilmiş, kalan kısmı ise Trabzon'da satılmıştır.

Keten Tohumu: Keten tohumu, Liverpool'a ihraç edilmiş ve Liverpool ile yeni bir ticaret başlamıştır. Pasinler bölgesinde yetiştirilen keten tohumu, tahılın yerini almaya başlamıştır.

Oğlak Derisi: Fransız pazarlarının aranan ürünlerinden biri oğlak derisidir. Bu ürünün ihracatı Erzurum Vilayeti'nden yapılmıştır. Canlı oğlağın fiyatı Dersim Vilayeti'nde 9 penidir ve Erzurum'da çiftinin fiyatı yaklaşık 1 şilin (1s/5d), İstanbul'da yaklaşık 1 şilin (1s/1d) ve Marsilya'da yaklaşık 2 şilindir (2s/6d). Hükümet, keçi neslinin tükenmesinden korktuğu için bu ürünün ihracatını yasaklamıştır.

Koyun: Koyun ihracatı, vilayette yetiştirilen koyun sayısı ile alakalı olarak artış ya da azalış göstermiştir. 1885 yılında yaklaşık 15.000-16.000 koyun, sınır bölgesindeki İran Kürtlerinden alınmıştır. Bu nedenle vilayette 40.000 koyun artışı olmuştur⁷³.

73 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

5. İç Ticaret

İç ticaret kapsamında 1882 yılında ülkenin diğer vilayet ve sancaklarından 158.575£ değerinde emtia satın alınmıştır.

Tablo 31: 1882 yılı Erzurum'a diğer vilayetlerden alınan emtia ve değerleri⁷⁴

Nerden	Emtia	Miktarı	Değeri (£)	Açıklama
Van	Aba (parça)	1.000	650	Tiftikten üretilen kumaş
	Yün (okka)	60.000	1.000	
	Tiftik kumaşı	---	9.000	İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir.
	Keçi derisi	10.000	1.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Post	1.000	500	
	Mazı (okka)	6.000	300	
	Kürk (adet)	8.500	2.750	1.500'ü sansar kürkü 700'ü tilki kürkü Rusya'ya ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
Bitlis ve Muş	Tiftik kumaşı	5.000	45.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Mazı (okka)	300.000	18.000	
	Sakız (okka)	24.000	2.700	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Keçi derisi	40.000	4.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Balmumu (okka)	3.000	450	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Renkli pamuk	21.000	3.500	Yerli pamuktan üretilmiştir.
	Boya kökü	3.000	150	
	Palamut	12.000	300	Derileri tabaklamak için kullanılmıştır.
	Kurutulmuş meyve	---	1.000	
	Tereyağı	---	200	
	Bal	---	500	
	Kürk	70.000	14.000	Sansar ve tilki Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Acı çehre	---	2.000	
Tütün	---	2.700	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.	

⁷⁴ TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-109-110.

Diyarbakır ve Mardin	Sabun (balya)	500	1.900	
	Deri (parça)	4.000	400	Küçük miktarda Rusya'ya ihraç edilmiştir.
	Manusa (parça)	10.000	1.200	Pamuklu ürünler Manchester pamuğundan üretilmiştir.
	İpek (parça)	100	50	
	Pirinç (okka)	18.000	450	
	Kurutulmuş meyve	---	200	
	Mazı (okka)	6.000	200	
	Kürk	700	1.300	
	Tereyağı	---	200	
Halep	İpek parça	500	250	
	Sabun	---	3.000	Zeytinyağından imal edilmiştir.
	Manusa	---	10.000	Az miktarda Rusya'ya ihraç edilmiştir.
	Baskılı yazma	---	500	
Harpüt	İpek (parça)			
	Şarap	---	200	
	Kurutulmuş meyve	---	250	
	Pamuk	---	300	Ham
Trabzon	Tütün	---	7.000	Trabzon ve Samsun'dan alınmıştır. Samsun'dan alınan tütün daha iyi kalitedir.
	Kurutulmuş meyve, sarımsak, portakal, liman, vb.	---	2.000	
	Sabun			
	Zeytinyağı	---	600	
	Öteberi	---	1.000	
Erzincan	Manusa (parça)	25.000	3.000	
	Öteberi	---	1.000	

Arapkir	Manusa	100.000	10.000	
Ayntab	Manusa (parça)	1.000	1.000	
Tokat	Manusa (parça)	20.000	2.000	
Toplam			158.575	

Erzurum'un ticaret yaptığı sancak ve vilayetler; Van, Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Muş, Halep, Harput, Trabzon, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Tokat'tır. Çeşitlilik ve paha değeri bakımından en fazla emtia Bitlis ve Muş'tan alınmıştır. 45.000£'lik değeri ile en fazla alınan emtia Avrupa'ya ihraç edilmek üzere alınan tiftik kumaşdır. Diyarbakır, Halep, Erzincan ve Arapkir'den 24.000£ değerinde alınan pamuklu emtianın hammaddesi ise Manchester pamuğudur⁷⁵.

Tablo 32: 1883 yılı Erzurum'a diğer vilayetlerden alınan ürünler ve değerleri⁷⁶

Vilayet/Sancak	Ürün	Miktar	Değer (£)	Toplam
Trabzon	Tütün	---	5.450	
Trabzon	Kurutulmuş meyveler	---	550	
Trabzon	Sarımsak, limon, portakal	---	360	
Trabzon	Sabun	24.000 okka	910	
Trabzon	Zeytin Yağı	15.000 okka	910	
Trabzon	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	920	9.100
Van	Aba	200 parça	140	
Van	Yün	24.000 okka	1.090	
Van	Tiftik	110 balya	900	
Van	Keçi derisi	10.000	910	
Van	Hayvan postu	3.000	1.090	

75 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

76 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 234-235.

Van	Koyun derisi	8.000	580	
Van	Mazı	---	---	
Van	Kürk	2.450	440	5.150
Muş, Siirt ve Bitlis	Tiftik	1.800 balya	14.730	
Muş, Siirt ve Bitlis	Mazı	48.000 okka	2.320	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kitre	14.000 okka	600	
Muş, Siirt ve Bitlis	Keçi derisi	20.000	2.000	
Muş, Siirt ve Bitlis	---	18.000 okka	2.100	
Muş, Siirt ve Bitlis	Renkli pamuk	9.000 parça	1.140	
Muş, Siirt ve Bitlis	Boya kökü	3.000 okka	110	
Muş, Siirt ve Bitlis	Palamut	3.000 okka	80	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kurutulmuş meyveler	---	450	
Muş, Siirt ve Bitlis	Tereyağı	---	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Bal	---	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kürk	13.650	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Tütün	---	2.380	25.910
Diyarbakır ve Mardin	Sabun	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Deri	2.500 parça	230	
Diyarbakır ve Mardin	Manusa	5.0000 parça	500	
Diyarbakır ve Mardin	İpek	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Pirinç	6.000 okka	150	
Diyarbakır ve Mardin	Kurutulmuş meyveler	---	90	
Diyarbakır ve Mardin	Mazı	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Tereyağı	600 okka	30	1.000
Harput	İpek	300 parça	410	
Harput	Şarap	200 fıçı/varil	360	

Harput	Kurutulmuş meyveler	---	180	
Harput	Ham pamuk	---	450	1.400
Halep	İpek	500 parça	340	
Halep	Mavi boyalı pamuk	1000 parça	140	
Halep	Sabun	54.000 parça	2.870	
Halep	Manusa	4.000 parça	700	
Halep	Halep'ye baskılanmış kumaş	2.500	220	
Halep	Boyalı ipek (silk made up)	500	290	4.560
Erzincan	Manusa	20.000 parça	2.910	
Erzincan	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	450	
Erzincan	Manchester'dan alınıp baskı yapılan kumaş	10.000 parça	360	3.720
Arapkir	Manusa	50.000 parça	5.500	5.500
Ayntab	Manusa	5.000 parça	450	450
Tokat	Manchester'dan alınıp Tokat'ta baskı yapılan kumaş	100.000 kare	1.360	1.360
Rize	Keten	21.000 parça	5.730	5.730
Bağdat	Hurma	600 balya	680	680
Karahisar	Şap	600 balya	820	1.120
Palu	Yerli demirden üretilmiş saban	---	300	200
Palu	Kurutulmuş meyveler	---	200	65.880

1883 yılında Erzurum'un diğer vilayetlerden aldığı ürünleri daha önceki yıllar ile karşılaştırıldığımızda ürünlerde önemli bir düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle İskenderiye ve Trabzon limanı üzerinden İstanbul ve Avrupa pazarlarına sevk edilen tiftiğin alımında azalma olmuştur. Van'dan 1882 yılında alınan 9000£'lik tiftik 1883 yılında 900£'e düşmüştür. Yine tiftik ticaretinde Bitlis ve Muş'tan alınan tiftikte de düşüş meydana gelmiştir. Ayrıca daha önceki yıllarda Van Vilayeti'nden önemli miktarda mazı alınırken 1883 yılında Van'da mazının olmaması nedeniyle alınamamıştır. Keçi derisi, boyalı pamuk, palamut-pelit ve kürk alımlarında benzer düşüş görülmüştür. Yine aynı yıl Diyarbakır'dan alınan manusalar 1882 yılına oranla %50 oranında düşmüştür. Diyarbakır'dan alınan, pirinç, kurutulmuş meyve, tereyağı vb. günlük tüketim ürünlerinin miktarında

önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır. Esas düşüş Harput'tan alınan ipekte olmuştur. 1882 yılında Erzurum'a Halep'ten 10.000£ değerinde manusa alınmasına karşın 1883 yılında aynı kalitede yalnızca 400£ değerinde ürün alınmıştır. Alımlardaki azalmanın nedeni ise aynı dönemde Erzincan ve Arapkir'deki bu endüstri/sanayi kolunun canlanmasıdır. 1883 yılında taleplerde azalma olduğu insanların ürünü talep etmediği daha doğrusu satın almaya gücü yetmediği görülmektedir. 1882 yılı Erzurum'a alınan manusanın toplam değeri yaklaşık 26.000£ iken 1883 yılında 10.000£'dir ve yaklaşık %61'lik bir düşüş yaşanmıştır. 1883 yılında hemen hemen tüm ürünlerin satışında-alımında talep azlığı nedeniyle düşüş olmuştur. 1883'de bir önceki yıldan farklı olarak Rize, Bağdat, Karahisar ve Palu'dan ürün alınmıştır. 1883 yılında bir önceki yılda olduğu gibi ürün çeşitliliği ve paha değeri bakımından en fazla ürün Bitlis ve Muş'tan alınmıştır.

Tablo 33: 1882 ve 1883 yılları Erzurum Vilayeti'ne diğer vilayetlerden alınan emtianın karşılaştırmalı istatistiği⁷⁷

Vilayet/Sancak	1882(£)	1883(£)	Düşüş(£)
Trabzon	11.600	9.100	2.500
Van	15.200	5.150	10.050
Muş, Siirt ve Bitlis	94.500	25.910	68.590
Diyarbakır ve Mardin	5.900	1.000	4.900
Harput	1.625	1.400	225
Halep	13.750	4.560	9.190
Erzincan	4.000	3.720	280
Arapkir	10.000	5.500	4.500
Ayntab	1.000	450	550
Tokat	2.000	1.360	640
Toplam	159.575	58.150	104.425

77 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

Tablo 34: 1884-1885 yılları Erzurum Vilayeti'ne diğer vilayetlerden alınan emtiyanın miktarı ve kâr değerleri⁸⁸

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Manusa	118.000 Parça	11.860	214.000 Parça	20.730
Kürk-Furs		8.020	---	5.400
Tiftik	882 Balya	5.290	---	
-----	2.150 Cwt	3.610	1.245 Cwt	2.280
Keçi/Koyun Derisi	42.000	3.870	15.000	1.060
Diğer ürünler	---	29.850	---	22.580
	Toplam	62.500	Toplam	52.050

Manusa: Yerli üretim pamuk hem miktar hem de fiyat olarak iki katına çıkmıştır. Arapkir'e 1884 yılında 6.000£ değerinde 60.000 parça pamuk; 1885 yılında da 11.000£ değerinde 120.000 parça pamuk gönderilmiştir. Halk daha çok renklerin dayanıklılığı ve sağlamlığı nedeniyle yerli ürünleri tercih etmiştir. Yerli ürünler fiyat noktasında Manchester ürünleri ile başarılı bir şekilde rekabet ederken, rekabeti ortadan kaldırmak için perakende alımlarda İngiliz baskılı ürünlerde (27 inçin her arşımında 26 para değerinde) indirimde gidilmiştir.

Tiftik: Erzurum'a daha önceki yıllarda Van, Muş, Bitlis ve Siirt'den tiftik alımı yapılırken 1885 yılında bu bölgelerden hiç tiftik alınmamış, aynı yıl sadece Diyarbakırlı tüccarlardan tiftik alımı yapılmıştır. Daha önceki yıllarla karşılaştığımızda tiftik ticaretinde önemli bir azalma olduğu hatta bitme noktasına geldiği görülmektedir⁸⁹.

Savaş sonrası dönemde önemli miktarda at, koyun, sığır, öküz, inek, Halep, Şam ve Mısır'a satılmış, 1882 yılında ise canlı hayvan satışında ambargo uygulanmıştır⁹⁰.

78 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 99.

79 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

80 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Tablo 35: 1883 yılı Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan emtianın değer ve miktarları

Ürün	Miktar	Değer(£)
Pastırma	12.000 (okka)	4.540
İnek ve öküz	8.200	19.000
Koyun	25.000	15.400
At	1.500	8.170
Eyer takımı	---	350
İç yağı	---	250
Toplam		47.710

Koyunların büyük bir kısmı tanesi 18 şiline Halep'e satılmıştır. Eyer takımları Muş, Bitlis, Siirt ve yakın bölgelere, iç yağı Trabzon'a satılmıştır⁸¹.

Tablo 36: 1884 ve 1885 yılları Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan temel emtianın miktarı ve kâr değerleri⁸²

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Buğday	---		Qrs 6.600	6.000
Koyun	60.000	46.360	100.000	59.090
Öküz-İnek	3.000	5.500	5.000	11.250
At	2.000	10.910	1.200	5.500
Pastırma	2.400 Balya	6.550	2.800 balya	9.000
Diğer Ürünler ---		2.800	---	2.010
Toplam		72.120		92.850

1884 yılında Erzurum'dan diğer vilayetlere satılan ürünlerin toplam değeri 72.120£, 1885 yılında Erzurum'dan diğer vilayetlere satılan ürünlerin toplam

81 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 236.

82 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devcy'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 98.

değeri 95.350£'dir. 1885 yılında canlı hayvan sayısına bağlı olarak ihracat artmıştır. Bu azalış Şam ve Halep ile yapılan canlı hayvan ticaretinden kaynaklanmıştır.

6. Tarım

Topraklarının büyük bir bölümü verimli olan ve geniş ovaları bulunan Erzincan ve Pasinler Sancağı'nda daha çok tahıl yetiştirilmiştir. Konsolos, toprağın doğru düzgün sürülmediğini ve neredeyse hiç gübrenmediği için mevcut arazide beş kat buğday, altı kat arpa üretildiğini, uygun koşullarda ekim yapıldığı takdirde topraktan 30 kat verim elde edilebileceğini belirtmiştir.

Vilayetin toprak verimi ve üretim açısından en zengin bölgesi Bayezid Sancağı'dır. 93 Harbi sonrasında halkın can ve mal güvenliği konusunda tedirgin olması ve buna bağlı olarak nüfusun azalmasıyla tarımda düşüş meydana gelmiştir. Tarımsal verim açısından Bayezid Sancağı'ndan sonra gelen Merkez Erzurum Sancağı'nın üretim açısından birinci sırada olduğu görülmektedir. Merkez Sancağına bağlı Tercan ve Ova Kaymakamlıkları sancağın diğer kazalarına oranla daha verimlidir. Tercan'dan elde edilen buğdayın yaklaşık yarısı, Ova ve Bayburt'tan elde edilen buğdayın üç de biri Trabzon'a satılmıştır.

Tablo 37: 1881 yılı Erzurum Vilayeti ortalama tahıl miktarı⁸³

Ürün	Ölçü	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Buğday	Kile ⁸⁴	1.600.000	500.720	537.130	825.000	3.462.850
Arpa	Kile	815.000	190.390	170.000	270.000	1.445.390
Çavdar	Kile	90.000	---	---	61.000	151.000
Darı	Kile	25.000	9.060	10.74	8.000	52.800
Keten Tohumu	Kile	7.000	3.700	2.520	100	13.320
Fasulye		400	---	4.810	---	5.210

83 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 114.

84 Ölçülerin değerinin yeniden belirlendiği 24 Eylül 1881 tarihli kararname ile 1 yeni kile=100 yeni şinik=100 ölçek =1.000 yeni kutu 10.000 zarf olarak belirlenmiştir. Bkz; Cengiz Kallek, "Kile", s. 570.

Nohut	Kile	900	200	1.510	---	2.160
Mercimek						
Bakla						
Pirinç	Kile	---	---	---	3.000	3.000
Kokoroz- Mısır						
Ceviz						
Kuşne	Kile	3.500	-	-	2.900	6.400
Toplam		2.550.800	704.070	729.450	1.179.000	5.163.370

Tablo 38: 1881 yılı Erzurum Vilayeti ortalama meyve-sebze miktarı⁸⁵

Ürün	Ölçü	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Sebze	Okka ⁸⁶	1.116.000	101.000	383.50	77.550	1.678.050
Tütün	Okka	-	-	1.790	-	1.790
Pamuk	Okka	-	-	14.325	1.320	15.645
Meyve	Okka	616.145	9.150	796.600	833.030	2.244.925
Çiriş	Okka	-	-	300	-	300
Toplam		1.732.145	110.150	1.196.515	911.900	3.940.770

Konsolos Eyres, Erzurum Vilayeti'nin genel üretim gücünde 1873-1883 yılları arasında herhangi bir artış olmadığını belirtmiştir. Yaşanan kıtlık ve çekirge saldırısı nedeniyle alınan verim yıl yıl değişiklik göstermiştir. Ancak Konsolos Eyres, kıtlık gibi bol hasatın da çiftçiler için büyük talihsizlik olduğunu belirtmiştir. Zira, vilayette mahsulün fazla olması bazı problemlere neden olmuştur. Erzurum için önemli gelir kaynağı olan buğdayın fiyatı bolluk sebebiyle bir hayli düşmüştür. Erzurum'un denize uzak olması, ulaşımın ise çok pahalı ve zor olması nedeniyle mahsullerini satamayan çiftçiler mali açıdan zorluk yaşamışlardır. Erzurum'da verimin fazla olduğu bir yılda buğdayın bir buşeli⁸⁷ 10 kuruş (1s/10d) iken bazı

85 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 114.

86 Okka/üküyye, 1283 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Bkz; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1118.

87 Buşel (Bushel), İngiltere'de yaklaşık 36.4'e Amerika'da 35.2 litreye denk gelen bir ölçü birimidir. Bkz; <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/bushel>

dönemlerde buğdayın bir buşeli 50 (9s) kuruşa kadar yükselmiş, yıllık ortalama fiyatının ise 20 kuruş olduğu görülmüştür. Arpanın fiyatı yıl içinde ortalama 6 kuruştan 17 kuruşa (1s/1d, 3s/2d) kadar yükselmiş ve dönem dönem değişiklik göstermiştir. Diğer sancaklar ile karşılaştırıldığında Bayezid'de hububat çok ucuz olduğu, buğdayın bir buşeli 7 kuruşa (1d/4s) ve arpanın fiyatı 3-4 (7d-9d) kuruşa satıldığı olmuştur⁸⁸.

1882 yılı ve takip eden 1883 yılında oldukça verimli hasat yapılmıştır. Konsolos Everett, olağanüstü iyi hasattan sonra ulaşım zorluğu nedeniyle ürünlerin halkın elinde kaldığını, bu durumu kâra dönüştüremediklerini, bolluk nedeniyle fiyatların düştüğünü bunun da mali yapıyı olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Erzurum Vilayeti'nde uygun mevsimde yapılan iyi hasat bile ticareti canlandıramamıştır.

1883 yılı vilayette hasat edilen tahıl miktarı; Erzurum Sancağı 1.394.020 kile; Bayburt Sancağı 717.380 kile; Erzincan Sancağı 391.450 kile; Bayezid Sancağı 335.570 kile; toplamda 2.838.420 kiledir (5.178.871 buşel). Konsolos Everett, Konsolos Eyres'e atıfta bulunarak, eğer ortalama bir yılda 3.507.537 buşel tahıl üretiliyorsa, 1883 yılında 1.671.334 buşel fazla tahıl elde edildiğini belirtmiştir. Tahıllar, yüksek fiyatlarla daha fazla para getirecek yıllar için stoklanmıştır. 1883-1884 yılı şiddetli kar yağışı, ekinleri dondan kurtarmıştır. 1884 yılı baharının erkenden gelmesi 93 Harbi sonrası en düşük fiyatların görülmesini sağlamıştır. Buğdayın 22 okkalık kilesi 10 kuruş (1s/10 ½ d), sarıbaş 9 kuruş, arpanın birinci kalitesi 7 kuruş (1s/8 ¼ d), ikinci kalitesi 6 kuruştur (1d/1 ½ d). Konsolos Everett, vilayetin doğu bölgelerinde bu ürünlerin daha uygun fiyatlara alınabileceğini, kısa süre önce bir tüccarın Pasinler bölgesinden kilesi 4 kuruşa (9d) oldukça fazla arpa aldığını, bu uygun fiyatların devam edeceğini hatta fiyatlarda düşme olabileceğini belirtmiştir⁸⁹.

7. Hayvancılık

Konsolos Eyres, 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvan türü ve sayısına dair bilgi vermiştir. Ancak 1880 yılının hayvan stoku ile ilgili karşılaştırma yapabileceğimiz bir istatistiğin olmadığını belirten Eyres, hayvan sayısında son

(13.11.2018)

88 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

89 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

yıllarda artış olduğunu ancak sayının hala 93 Harbi öncesi rakamlara ulaşmadığını belirtmiştir.

Tablo 39: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvanların türü ve sayısı⁹⁰

Emtia	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Öküz-İnek	249.280	34.519	33.560	31.530	348.889
Sığır	31.240	5.624	7.660	2.130	46.654
At	12.278	10.862	7.117	2.748	33.005
Koyun	505.000	160.000	200.000	200.000	1.065.000
Keçi	198.598	26.315	99.897	133.446	458.256
Katır	320	50	1.324	375	2.069
Eşek	19.400	1.208	15.179	1.760	37.547
Deve	-	75	-	40	115
Arı kovanı	14.500	150	7.537	18.891	41.078
Toplam	1.030.623	238.803	372.274	390.920	2.032.613

Tablo 40: Erzurum Vilayet Sahnâmesine göre 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvanların ve hayvanlardan imal edilen emtianın türü ve sayısı⁹¹

Sancak	Keçi Kılı	Yapağı	Öküz ve Manda Derisi (Adet)	Keçi Derisi (Adet)	Arı Kovanı (Adet)	Deve (Adet)
Erzurum	97.900	145.000	13.600	37.800	14.500	
Bayezid	9.000	50.000	7.800	13.600	150	175
Erzincan	38.000	76.000	6.000	33.500	9.537	
Bayburt	29.200	40.000	8.700	47.000	16.891	40
Toplam	175.200	311.000	36.100	131.900	44.078	215 ⁹²

90 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 116.

91 *Sahnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1299 (M. 1882), Def'a 9, s. 163.

92 Konsolos Eyres'in raporu ile Erzurum Vilayet Sahnâmesinde yer alan aynı dönem ve aynı türü kapsayan veriler arasında sayısal bir takım farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Erzincan ve Bayburt Sancakları arı kovanı adedi ile Bayezid Sancağı deve sayısı bahsi geçen farklılıklardır. Bu du-

Eyres 1882 yılı Erzurum Vilayeti'ndeki koyun sayısını vermiştir. Erzurum Sancağı'nda 450.164; Bayezid Sancağı'nda 143.084; Erzincan Sancağı'nda 152.220; Bayburt Sancağı'nda 192.814 koyun olduğunu belirtmiştir. Bu rakamları bir önceki yıl ile karşılaştırdığımızda yaklaşık 126.000'lik bir azalmanın olduğunu görmekteyiz. Bu azalma ise, 1881-1882 kışının oldukça sert geçmesi ve yemde kıtlık olmasından kaynaklanmıştır⁹³.

Tablo 41: 1881, 1882 ve 1883 yılları için vilayetteki koyun sayısı⁹⁴

Sancak	1881	1882	1883
Erzurum	505.000	450.164	479.946
Erzincan	200.000	152.220	155.690
Bayburt	200.000	192.814	197.662
Bayezid	160.000	143.084	172.451
Toplam	1.065.000	938.282	1.005.749

Vilayetteki koyun sayısına bakıldığında 3 yıl içinde rakamlarda baharın kuru geçmesi, kışın ise ılık geçmesine bağlı olarak dalgalanmalar yaşanmıştır. 1883 yılı koyun sayısı 1882 yılından daha iyi, ancak 1881 yılı koyun sayısının son iki yıldan daha yüksek olduğu görülmüştür⁹⁵. Bayezid Sancağı'nda 1872 yılında koyun sayısı 300.000 iken 1883 yılında koyun sayısının yaklaşık yarısı kadar olduğu görülmektedir⁹⁶.

1883 yılı ilkbaharında Erzurum Sancağı'nda ve vilayetin doğu kısımlarında sığır vebası görülmüş, sığır ölümleri yaşanmıştır⁹⁷. Konsolos Everett, halkın bu konudaki bilgisizliği ve temizlik önlemlerindeki eksiklikler nedeniyle ölümlerin şaşırtıcı olmadığını, ancak sığır vebasının vilayet dâhilinde hafif

rum Konsolos Eyres'in resmi verileri kaydederken hata yapmış olma ihtimali akla getirmektedir.

93 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 116.

94 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 240.

95 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 241.

96 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

97 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245. *Tanın* Gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif, sığır vebasının 93. Harbi'nden sonra muhacirler tarafından getirilen bir felaket olduğunu belirtmiştir. 93 Harbi sonrası Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde büyük miktarda kayıplara sebebiyet veren bu salgın, ülkenin pek çok yerine yayılmış ve ülke genelinde görülme sıklığı bu tarihten sonra artmıştır. Bkz; Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, s. 219.

formda görüldüğünü, 1884 yılı itibariyle hastalığın tamamen ortadan kalktığını belirtmiştir⁹⁸.

8. Endüstri

Erzurum Vilayeti'nde ülkenin diğer bölgelerinde olan sıradan esnaflar bulunmakla birlikte istisna olarak İspir, Kelkit, Şiran, Kiğı, Pasinler ve Tercan Kazalarında halı üretilmiş, vilayetin önde gelenleri ise tarımla ilgilenmişlerdir. Kiğı Kazasında dokuma ürünler, Bayburt'ta pamuk ve yünden divan örtüleri yapılmış ve Kürt halıları dokunmuştur. Erzincan'da imitasyon İran halıları ve çeşitli pamuklu ürünler imal edilmiştir. Konsolos Eyres, bölgede başka önemli endüstri dalının olmadığını, bölgenin mineral açısından çok zengin olmasına rağmen, hükümetin maden çalışmalarını sürekli reddettiğini belirtmiştir.

9. Kamu Çalışmaları

Kamu çalışmaları dâhilinde 1881 yılında Erzurum'da yaklaşık 1.000 metrelik bir yol yapılmıştır. Trabzon'dan Erzurum'a uzanan anayol tamir edilmiş ve Bayburt'ta iki küçük köprü inşa edilmiştir⁹⁹. 1885 yılında Bayezid'e uzanan telgraf hattı tamamlanmış ve İran ile doğrudan posta servisi kurulmuştur. 1885 yılı yazında, Erzurum'u Kiğı ve Kozluca bölgelerinden geçerek Erzincan'a bağlayan ikinci bir telgraf hattı kurulması öngörülmüştür¹⁰⁰.

Trabzon'dan Erzurum'a uzanan yolun tamiri sırasında Erzurum İngiliz Konsolosluğu'ndan yazılan gönderilerde yolun tamamlanması halinde bölgeye yapacağı muazzam katkılardan bahsedilmiştir. Bölgenin temel geçim kaynaklarından biri olan tahılın Trabzon vasıtasıyla satılmasını sağlayacak olan bu yol yetersiz onarım ve güvenlik hususundaki problemlerden dolayı beklentiyi karşılayamamıştır. Yerli tahıl fiyat olarak Rusya'dan ya da başka yerlerden ithal edilen tahıllar ile rekabet edememiştir. Konsolos Everett, bu problemle başa çıkmanın tek başarılı yolunun Erzincan ve Sivas ya da Tokat tarafından Samsun limanına uzanan demiryolu hattının yapılması olduğunu belirtmiştir¹⁰¹.

98 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

99 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

100 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

101 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 268-270.

Sonuç

93 Harbi, ülkenin genel ticareti üzerinde felakete yol açmış, iktisadi ve sosyal hayatta önemli problemlere sebebiyet vermiştir. Özellikle savaşın cereyan ettiği ya da yakından hissedildiği coğrafyalarda hayat durma noktasına gelmiştir. Bölgenin kısa süreli işgali, Rusların Erzurum sınırına dayanması bölgede endişe havası yaratmış, özellikle Bayezid Sancağında toprak ve ev fiyatları üçte bir, dörtte bir oranında gerilemiş, değer kaybetmiştir. Savaş sonrası transit ticaret geliri dörtte bir oranında azalmıştır. Yaşanan durgunluk tüccar sınıfı arasında endişeye neden olmuştur. Tüccarlar, harp sonrası nüfusun yoksullaşmasına bağlı olarak ellerinde sadece zorunlu tüketim mallarını bulundurmışlar, pahalı ithal malları tedarik edecek sermaye bulamamışlardır. Ancak bu noktada 93 Harbi'nden önce de bölgede ticaretin aşağıya doğru bir düşüş gösterdiği göz ardı edilmemelidir.

Poti ve Batum'dan Tiflis'e ulaşan demiryolu ticaret güzergâhının ön plana çıkması, savaş ve mukabilinde İran ulaşımının kısmi kaybı Erzurum ticaretini oldukça olumsuz etkilemiş, ticaretin azalmasına sebebiyet vermiştir.

Harp sonrası Erzurum'dan İngiltere, Fransa, Avusturya, İsviçre, İran, Rusya gibi ülkelere ihracat yapılmıştır. Ancak harp öncesi ile karşılaştığımızda özellikle Avrupa'ya yapılan ihracatın savaş sonrası dönemde üçte bir oranında azaldığı görülmektedir. İhraç edilen başlıca ürünler ise kürk, deri, keten, mazi, pamuklu mallar, ipek, sabun, kumaş, yünlü ürünler, çanak çömlek, cam eşya, hırdavat, kibrit, çay, canlı hayvan, buğday, misina, oğlak derisi, keten tohumu ve hayvan postudur. Ancak yapılan ihracatta bizzat Erzurum'da üretilen, imal edilen ürünlerin payının çok az olduğu görülmektedir. Erzurum'da üretilen, imal edilen ve satışı yapılan başlıca ürünler kürk, deri, mum, tutkal/yapıştırıcı, sakız, misina, deri ve buğdaydır. Erzurum Vilayeti daha çok imal edip sattığı ürünlerden değil, transit ticaret gelirlerinden kazanç elde etmiştir.

Harp öncesi ve harp sonrası dönemde Erzurum'a ihracat yapan, Erzurum pazarında en büyük paya sahip olan ülke İngiltere'dir. İhracat yapan diğer ülkeler İran, Rusya, Fransa, Avusturya, Amerika, İsviçre, Almanya ve İtalya'dır. İngiltere'den çay, biber, demir, bakır, kurşun ve kalay alaşımı kap, şap, kırmızı, çivit, pazen, dikiş ipliği, pamuk iplik, patiska, yatak örtüsü, kumaş, kökboyası, pazen, tülbent, kaba pamuklu kumaş ve yastık-minder kılıfı ithal edilen başlıca ürünlerdendir. İran'dan mazi, halı, şal, deri, ipek, tömbeki, yün, misina, ipek iplik, kına, zırnık, halı, pirinç, kurutulmuş meyve, pamuk ithal edilmiştir. Rusya'dan keten, sığır derisi, kuzu yünü, pelerin, kıyafet, gümüş tel, ipek ve küçük bir miktar

baskılı patiska; Fransa'dan kıyafet, halı, çivi, şeker, kahve, çarşaf, deri, çelik, mum, hırdavat, alkol alınmıştır. Avusturya'dan tırpan, sigara kâğıdı, kıyafet, fes, çam eşya, çanak çömlek, yazı kâğıdı, kalay; Almanya'dan petrol, alkol; Almanya'dan bardak; İtalya'dan kibrit, İsviçre'den tülbent ve fular ithal edilmiştir.

Erzurum Vilayeti'ne Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Halep, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Samsun, Rize, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Bağdat, Karahisar, Palu ve Tokat'dan ürünler alınmıştır. İç ticaret kapsamında Erzurum pazarında en fazla ürün bulunduran vilayet, Bitlis Vilayeti'dir. Bitlis Vilayeti'nden alınan başlıca ürünler; tiftik kumaşı, mazi, sakız, keçi derisi, balmumu, renkli pamuk, boya kökü, palamut, kurutulmuş meyve, tereyağı, bal, kürk, acı çehre, tütün, tiftik, kitre, mazıdır. Van Vilayeti'nden aba, yün, tiftik kumaşı, tiftik, keçi derisi, hayvan postu, mazi, kürk; Trabzon Vilayeti'nden tütün, kurutulmuş meyve, sarımsak, portakal, liman, sabun, zeytinyağı; Diyarbakır ve Mardin'den sabun, deri, manusa, ipek, pirinç, kurutulmuş meyve, mazi, kürk, tereyağı; Halep Vilayeti'nden ipek, sabun, manusa, baskılı yazma, boyalı ipek, mavi boyalı pamuk; Harput'tan ipek, şarap, kurutulmuş meyve, ham pamuk; Erzincan'dan manusa, kumaş bazı öteberi; Arapkir'den manusa; Ayntap'dan Manusa; Tokat'tan manusa; Rize'den keten; Bağdat'tan hurma; Karahisar'dan şap, Palu'dan sapan ve kurutulmuş meyve alınmıştır. Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan ürünler pastırma, inek ve öküz, koyun, at, eyer takımı, iç yağı, buğdaydır.

Çalışmada temel kaynak olarak İngiliz Konsolosluk belgeleri kullanılmıştır. Konsoloslar, raporlarında geçen bilgilerin büyük bir kısmını Erzurum Gümrük İdaresi ile yerel hükümetten tedarik etmişlerdir. Ayrıca konsoloslar, mevcut pazar durumu ile ilgili kendi gözlem ve deneyimlerine ve yakın vilayetlerdeki konsoslardan iç ticaret ve dış ticaret hacmiyle ilgili elde ettikleri bilgilere yer vermişlerdir.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

İngiliz Arşivi Belgeleri (The National Archives)

- F.O. (Foreign Office) 195/1450, No. 1/1, William Everett'den G.H. Wyndham'a, 31 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1450, No. 21, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884.
- F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.
- F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.
- F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.

B. Salnâmeler

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1293 (M. 1876), Def'a 7.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1299 (M. 1882), Def'a 9.

C. Kitaplar

- Açba, Sait, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Akü Yayınları, Afyon 1995.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 17. bs., Aydın Kitabevi, Ankara 2000.
- Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, c. II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1870, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Thirty-sixth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1886, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-ninth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1887, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixtieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1889, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication, London.

Temizgüney, Firdevs, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010.

Yakman, Ahmet, *163 Nolu Arapkir Şer'ye Siciline Göre Arapkir*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2015.

D. Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Ak, Mehmet, Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, ss. 215-240.

Akbulut Özpınar, Gülpınar, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 37, Ocak 2018, ss. 103-111.

Bay, Abdullah, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kendine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, ss. 61-80.

Darkot, Besim, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 340-345.

Demir Görür, Emel, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, Cilt: 37, S. 64, 2018, ss. 323-346.

- Erim, Neşe, “18. Yüzyılda Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003, ss. 219- 229.
- Gürsel, Seyfettin, “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 679-680.
- İnalçık, Halil, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 353-357.
- Kaleli, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, 2003, ss. 1-19.
- Kallek, Cengiz, “Batman”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 199-120.
- Kallek, Cengiz, “Kile”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 568-571.
- Kazgan, Haydar, “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, ss. 691-716.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi”, *Liberal Düşünce*, Bahar 1999, ss. 151-155.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Düyun-ı Umumiye İdaresi”, *Türkler*, Cilt: XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 371-380.
- Küçük, Cevdet, Tefik Ertüzün, “Düyun-ı Umumiye”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 58-62.
- Küçük, Cevdet, “Erzurum”, *DİA*, Cilt: XI, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 321-329.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Gümrük”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 263-268.
- Önsoy, Rifat, “Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi”, *Osmanlı/İktisat*, Cilt: III, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 400-414.

Pamuk, Bilgehan, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Bellelen*, Cilt: LXXVII, S. 279, Ağustos 2013, ss. 523-545.

Pamuk, Bilgehan, "İpekyolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık 2017, ss. 125-143.

Quataert, Donald, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", çev. Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih*, S. 79, Temmuz 2000.

Tekin, Ahmet, "Osmanlı Devleti Dış Borçlanması", *Yeni Türkiye*, S. 32, Mart-Nisan 2000.

E. Süreli Yayınlar

The London Gazette, Publication Date: 22 September 1882, Issue: 25149, Page: 4340.

The London Gazette, Publication Date: 4 Ağustos 1885, Issue: 25497, Page: 3599.

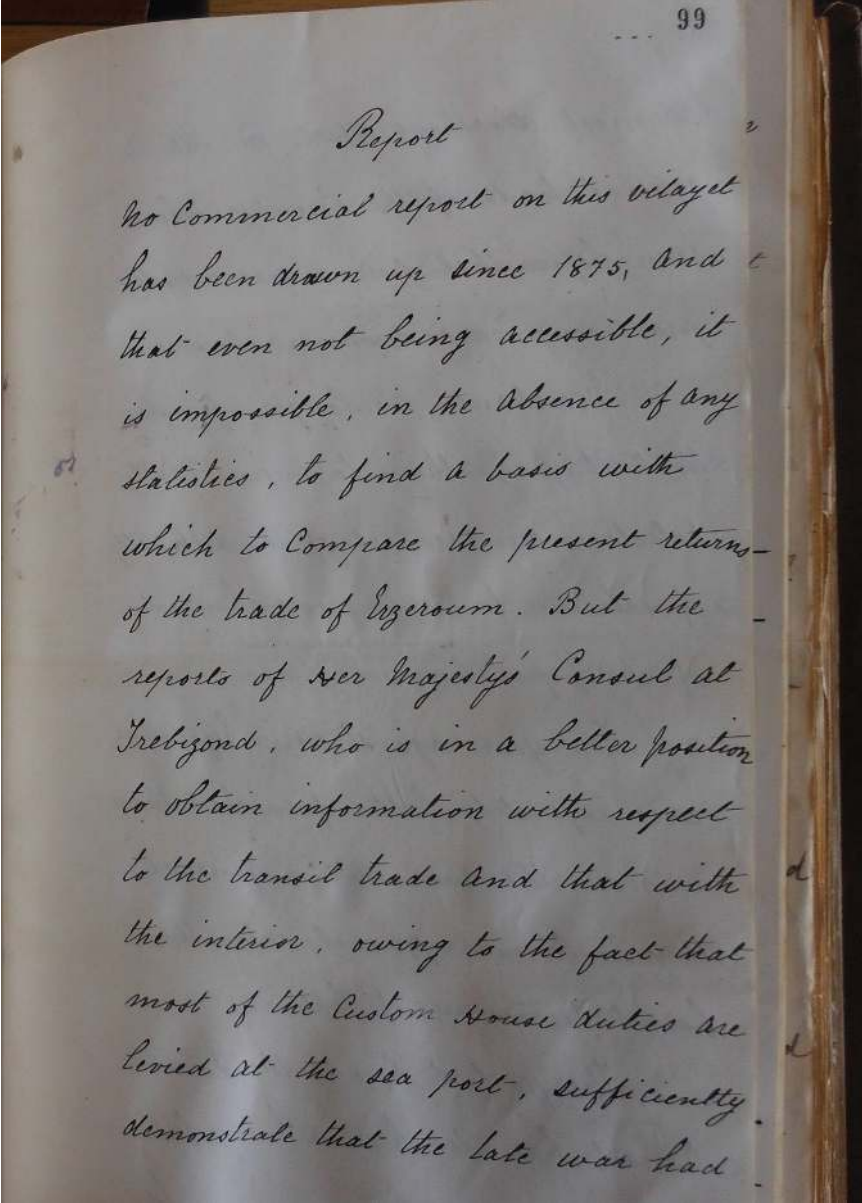
H. Elektronik Kaynak

Marjie Bloy, "British Currency Before 1971", <http://www.victorianweb.org/economics/currency.html> (14.09.2018).

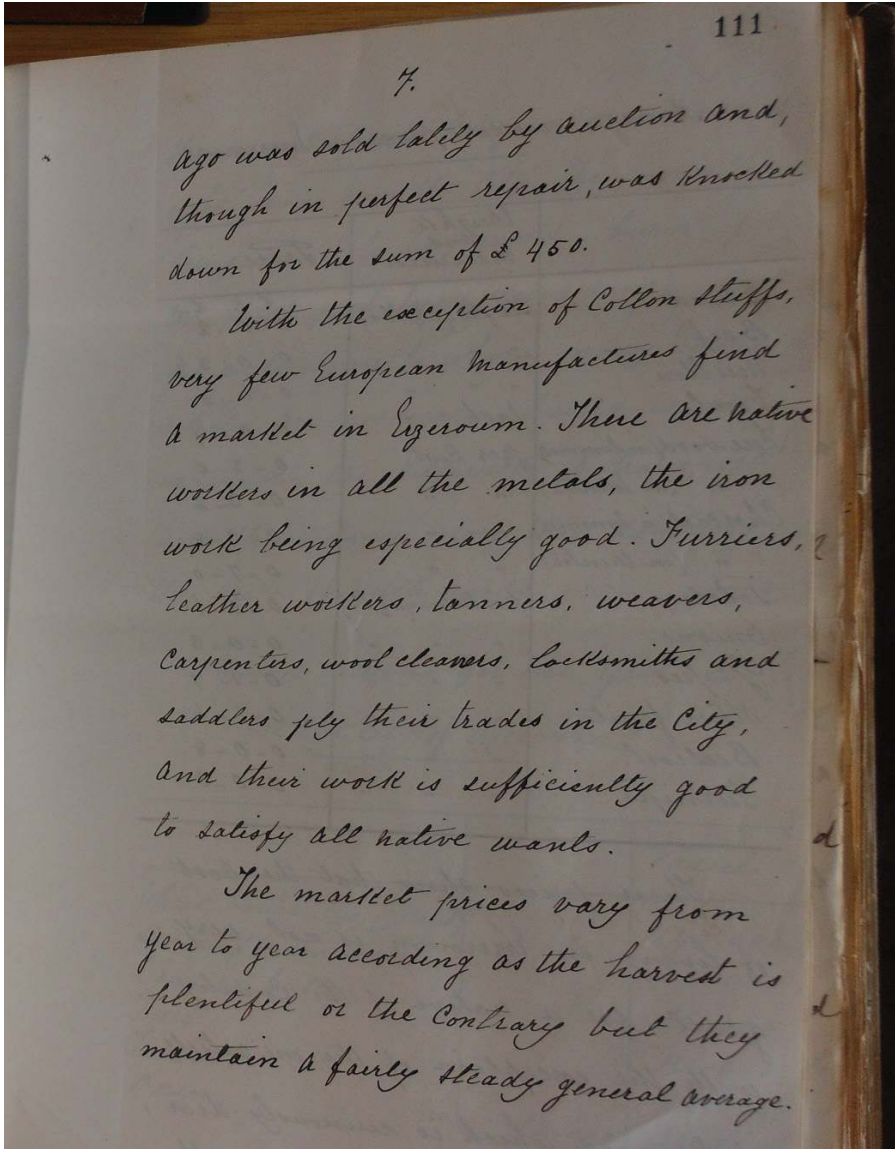
Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%BCk/ingilizce/ingilizce%BCrk%A7e/cwt> (11.12.2018)

<https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6z%C3%BCk/ingilizce/bushel> (13.11.2018)

EKLER

Ek-1: Konsolos Harry Charles Augustus Eyres'in 1883 yılı raporundan örnekler

Ek-1 (devam): Konsolos Harry Charles Augustus Eyres'in 1883 yılı raporundan örnekler
TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 99,111.

288

Manoussa being a material made from Manchester cotton, an examination of the Diarbekir imports for the years 1882 and 1883 would go far to settling the question, but unfortunately those for 1882 cannot be obtained. If there is decay, it is probably due to the poverty of the inhabitants of Diarbekir, and to the good quality and low price of the article, which is now to be procured, in cotton from Arakir and Erzingan, and in silk from Kharpout.

Articles of ordinary consumption,
such

Ek-2: Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler

3.
Imports from Europe.

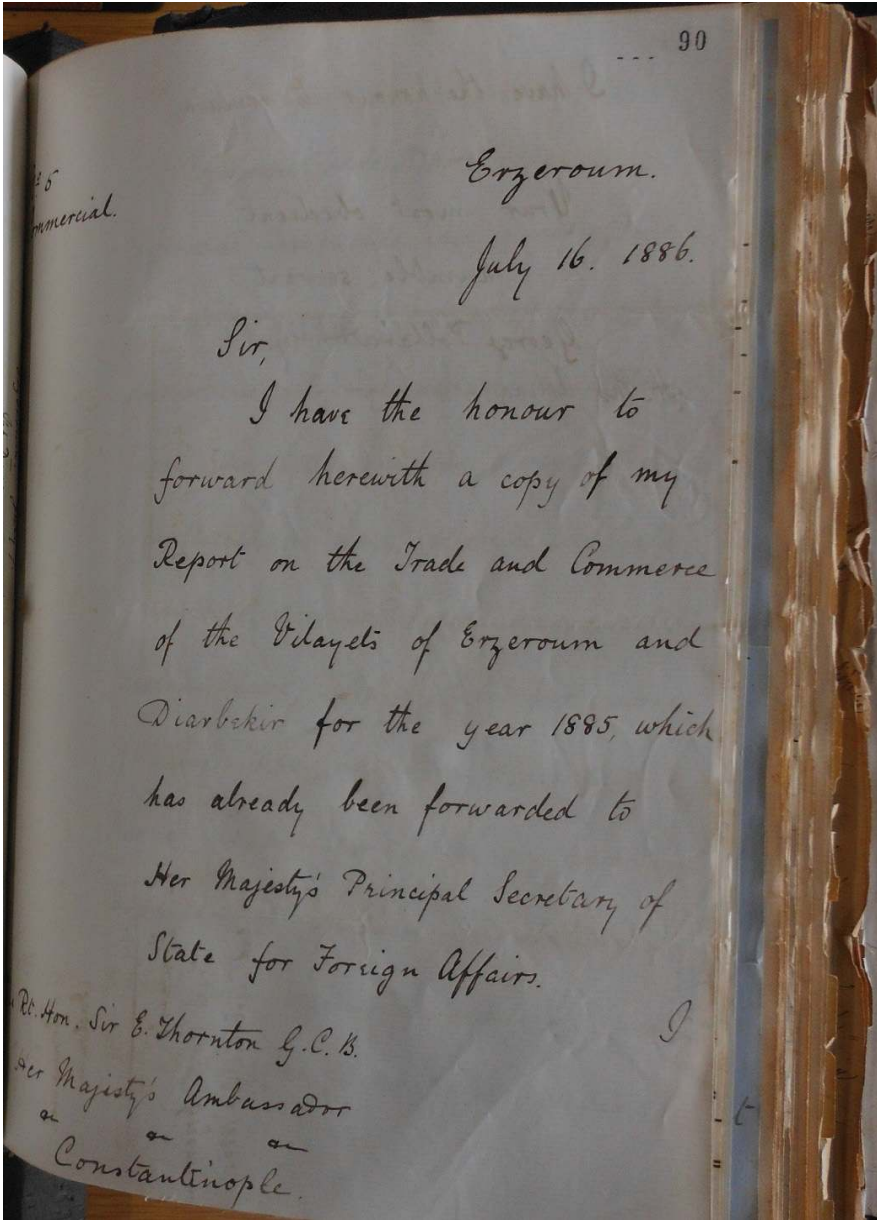
Country.	Article	Quantity.	Value.	Total.
Great Britain	Tea.	5000 ckes	£1150.	
"	Pepper.		130.	
"	Iron.	350,000 ckes	7150.	
"	Copper.	20,000 ckes	2720.	
"	Pewter.	100 bales	910.	
"	Alum.	None.	-	
"	Cochineal		140	
"	Indigo.		450	
"	Calico	860,830 pieces.	27,540	
"	Bedding	1,013 pieces	1030.	£41,327

Ek-2 (devam): Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler

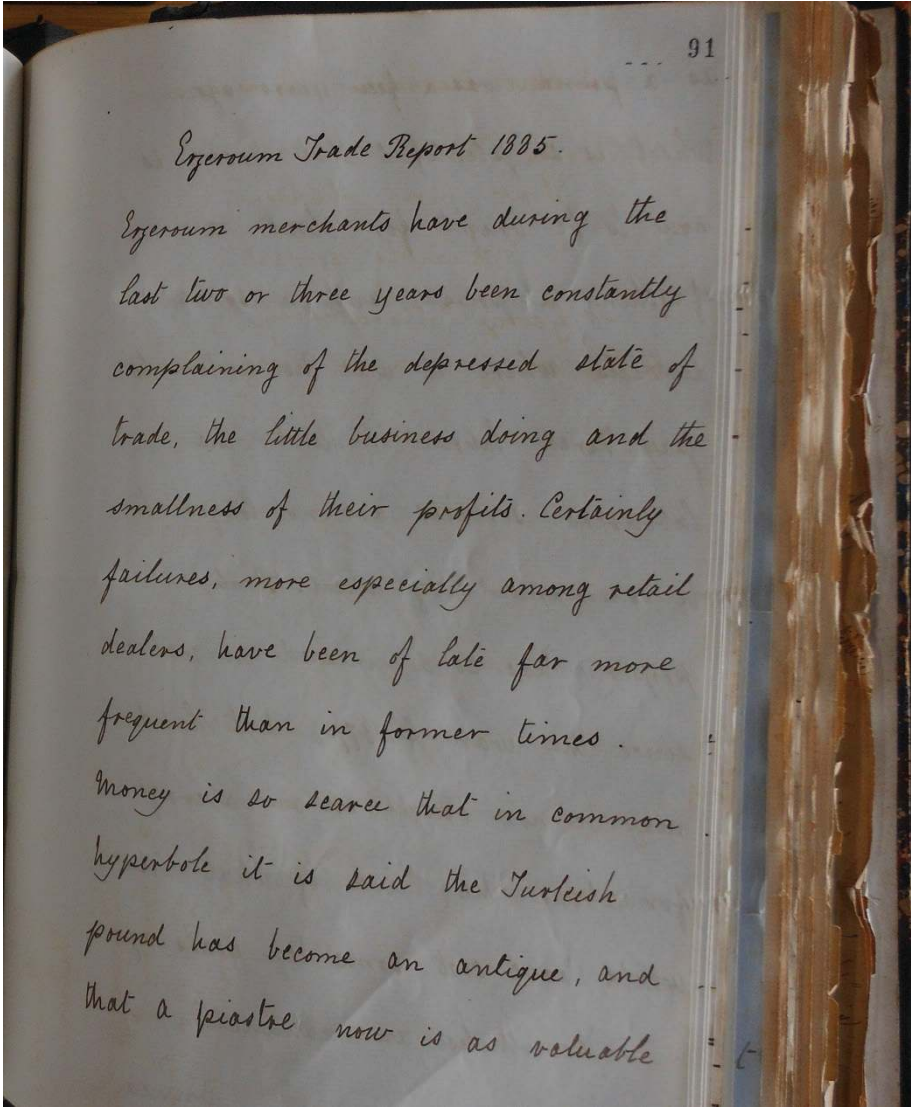
From.	Article.	Quantity.	Value.	Total.
Sharput.	Silk.	300 pieces.	410.	£ 41,160.
	Wine.	200 barrels.	360.	
	Dried fruits.		180.	
Aleppo.	Raw cotton		450.	1,400.
	Silk.	800 pieces.	360.	
	Blue coloured cotton.	1000 pieces.	140.	
	Soap.	54,000 oke.	2,870.	
	Manoussa.	4,000 pieces.	700.	
	Muslin printed in Aleppo.	2,500 pieces.	220.	
	Silk made up.	500 pieces.	290.	
Erzingan.	Manoussa.	20,000 pieces.	2,910.	3,920.
	Sundries.		450.	
	Printed muslin from Manchester.	10,000 pieces.	360.	
Aratfeir.	Manoussa.	50,000 pieces.	5,500.	5,500. 450 1,300. 5,750. 680 1,120. 2,500. 500.
	Manoussa.	5,000 "	460.	
	Manchester muslin printed in Great	100,000 squares.	1,300.	
	Linon.	21,000 pieces.	5,750.	
	Dates.	600 bales.	680.	
	Alum.	600 bales.	820.	
	Native iron manufactured into plates & bars.	3000.	500.	

Ek-2 (devam): Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler

TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 227-232-235.

Ek-3: Konsolos George Pollard Devey'in 1886 yılında yazdığı raporundan örnekler

Ek-3 (devam): Konsolos George Pollard Devey'in 1886 yılında yazdığı raporundan örnekler
TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s.90-91.

